

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LANE

Forord

Bol og By udkommer for årgang 1992s vedkommende som et dobbelthæfte. Det er normalt ikke tidsskriftets skik, men det skyldes en ganske særlig anledning. Det er heller ikke det normale, at tidsskrifter kommer så sent, som det er tilfældet i 1992. Her kan vi kun undskylde forsinkelsen.

Men til den anledning, der foranlediger dobbelthæftet. 1. april 1992 åbnede Humanistisk Forskningscenter Menneske og Natur Odense Universitet i meget smukke omgivelser på Hollufgård i umiddelbar nærhed af værtsinstitution, Odense Universitet. Det er Statens humanistiske Forskningsråd og Miljøministeriet, der økonomisk står bag centeret. Odense Universitet er som vært også stærkt involveret i centeret økonomisk, men vi kan fra Landbohistorisk Selskabs side tillade os at hævde, at vi har været en af drivkræfterne bag centerets tilblivelse. Derfor er årgang 1992 helliget det nye forskningscenter, det tredje i rækken af humanistiske forskningscentre i Danmark.

Dobelthæftet falder i to halvdele. I den første redegør en række af nøglepersonerne omkring centerets undfangelse og fødsel for de tanker, der ligger bag, for de bestræbelser, der er blevet udfoldet og for nogle af de visioner, der knytter sig til centerets oprettelse.

I den anden halvdel af dobbelthæftet bringes en række indlæg fra det første arrangement på centeret – et seminar betitlet Menneske og Natur – Landbrug og landbrugere, som det nye center og Landbohistorisk selskab afholdt i fællesskab i dagene 26. og 27. marts 1992. Det er vor opfattelse, at disse bidrag på repræsentativ vis afspejler de opfattelser, der kom frem på seminaret og samtidig tegner et billede af den forskning, der pågår om ikke inden for rammerne af Landbohistorisk Selskab, så i det mindste i den medlemskreds, der udgør Landbohistorisk Selskab.

Claus Bjørn Torben Grøngaard Jeppesen Erland Porsmose

Vejen til centeret

Af Claus Bjørn

Vi mødtes d. 16. februar 1990 på Korinth Kro på Sydfyn for at prøve at se, om det kunne bære. Det var her, over en fredag-lørdag, at vi skulle prøve på at føre de forskellige parter sammen. Kunne vi tale sammen? Kunne vi omend ikke skabe en fælles ramme så i det mindste fornemme os frem til, om det ville kunne lade sig gøre. Sådan hen ad vejen?

Det var vinter af den efterhånden velkendte hjemlige afart. Det vil sige, at det ikke var særlig koldt. Der var heller ingen sne, men bare gråt i nuancer af andet gråt. Vi havde leget med tanken om en afsluttende tur rundt i et af de mest pragtfulde landskaber i Danmark, lige til at klæde i sne og frostsol. Men det lokkede ikke. Og der blev rigeligt at se til i de to halve dage, vi var på kroen.

Om Korinth Kro iøvrigt blot så meget, at den hidrører fra Johan Ludvig Reventlows mange aktiviteter i årene op til 1801. Nu er der ikke meget, der minder om den tid. Men det store hus, der ligger lidt trukket tilbage fra hovedvejen halvvejs mellem Brahetrolleborg og stationsbyen Korinth har en vis stemning af »Die Welt von Gestern« blandet op med den uigengivelige danske krostil. Her var ihvertfald ikke tale om nogen form for steril konferencecenteratmosfære. Vi havde vore møder i en dagligstue, der rummede alt fra brønde kronhjorte (eller noget dertil svarende) til konkyliesamlinger. I og for sig var det en glimrende ramme om temaet menneske og naturen – hvis der blot havde været siddepladser nok.

Her skulle så om ikke slaget slås, men i det mindste strategien for kampagnen lægges og her skulle vi mønstre troppe. Hvem kunne vi regne med?

Det begyndte med – ja, med en række forudsætninger. Det afgørende var naturligvis, at Det humanistiske Forskningsråd havde besluttet sig for at afprøve centerideen. Det skete ved oprettelsen af det første humanistiske forskningscenter (i København) i 1986 og med det næste (i Århus i 1988). Og så havde rådet, endnu mens de to centre fungerede, barslet med »Den lille sorte«, en art programerklæring, hvor man udstak

de forskningsområder, man fra rådets side ville satse på i de kommende år. Det var spændende læsning for alle i humaniora – ikke mindst når det gjaldt om at få sat forskningsrådsmedlemmer på de enkelte områder. Det gav hele miljøet en særlig tilfredsstillelse at konstatere, at undervandsarkæologien kunne regne med rådets good-will i de kommende år. Så kan det ikke gå helt galt for dansk humanistisk forskning.

Men vigtigst i denne forbindelse var det, at rådet altså besluttede sig for at videreføre center-ideen. Der blev lagt op til endnu et center, som *enten* skulle beskæftige sig med emnet den europæiske humanisme *eller* temaet menneske og natur. Teksten blev her i det videre forløb udlagt således, at man skulle se, hvad der kom af forslag. Og så ville rådet vælge.

Der var altså endnu et center i udsigt. Forfatteren af disse linier var på dette tidspunkt knyttet til Det humanistiske Forskningscenter i København med et projekt om de to brødre Reventlow i dansk historie. Det var bl.a. derfor, vi valgte Korinth Kro som mødested, så jeg til indledning og afslutning kunne plage de fremmødte med Reventlow'ernes indsats, der jo omkring Brahetrolleborg gik så langt som til at omdøbe egens navne på gårde og huse.

Det humanistiske Forskningscenter i København var et citerende sted at være. Arbejdsro i traditionel forstand var der mindre af, men en stadig strøm af indtryk og impulser, en stadig række af aktiviteter, af mennesker, der kom forbi på kortere eller længere ophold. Vi skulle være tværdisciplinære, men der var helt markant en akse arkæologi-antropologi, der var den fremherskende og som satte dagordenen. Det var ikke ukendt for undertegnede, der så småt havde dyrket tilsvarende tendenser i min redaktion af »Fortid og Nutid« fra midten af 1970'erne. Jeg kendte flere af medarbejderne forud, og jeg kom til at lære en række gode forskere og sympatiske kolleger i andre fag fra sinologi over slavisk til germansk. Det var helt oplagt en konstruktion, der rummede muligheder for at »gøre noget«. Det hang bl.a. helt banalt sammen med de gode økonomiske rammer. På et af de første møder i vor egen kreds, jeg tog del i på centeret i begyndelsen af 1988, kunne der til en halv snes mennesker fordeles rejsepenge og midler til invitationer i en størrelsesorden, der svarede til, hvad mit hjeminstitut, Historisk institut, kunne spendere på det dobbelte antal medarbejdere. Blot var beløbet på Historisk insti-

tut for et år, mens det på centeret var for de næste par måneder!

Dette og så meget andet gav lysten til at sætte noget i gang, til at tage initiativer. Som det første center var det prøvekluden. Ikke alt viste sig lige hensigtsmæssigt, og der var initiativer, der ikke gav bonus, f.eks. de længerevarende gæsteophold over to-tre måneder. Vi blev også evalueret – ikke mindre end to gange. Det kostede klejner, og det har efterladt hos alle de implicerede en dyb og velbegrunnet skepsis overfor den åbenbart ekspanderende nye branche, evalueringsdisciplinen. Den, der på sine embeders vegne søger forskningsrådet og må indkassere afslag og beskårede bevillinger sender ved slige breves åbning en bitter tanke til omkostningerne ved disse evalueringer, som ydermere kun synes at have sat sig beskedne spor i det videre arbejde. Udefra set i det mindste.

Om centeret i København til slut blot dette. Man fornemede en uudsagt indstilling i omverdenen, der gik på, at der ikke kom »nok« ud af de fem år. Hvor var skriftrækken med de mange, svære bind som frugt af de mange penge (i det mindste efter humanistisk standard) – det var det udtalte kritiske spørgsmål, man kunne spore. Her kan man i beskedenhed henviser til forlaget Gyldendals fagbogsudgivelser i foråret 1992 – Hans Boll Johansens vel modtagne bog om den franske identitet, museumsinspektør Jørgen Jensens svære bind om »Thomsens Museum« og min egen biografi af C. D. F. Reventlow »Den gode sag« – de foreligger. De kan læses. De stammer fra Det humanistiske Forskningscenter på Københavns Universitet.

En anden kasket var Landbohistorisk Selskab. Vi er, som man vil vide et »lærd« selskab, hvor man indvælges som medlem, ikke betaler kontingent, men forventes at indgå i en art fagligt fællesskab, i en arbejdsgruppe omfattende historikere, sprogfolk, filologer og enkelte andre. Visionen om arbejdsfællesskabet fungerer i en del tilfælde, men ikke altid. Kunne man tænke sig, at selskabets arbejde kunne få et skub fremad, hvis vi engagerede os i et muligt kommende center, så at sige kunne være det ene ben i en sådan institution? Tanken var værd at afprøve. Vi kunne – takket være Landbohistorisk Støttekreds – sætte lidt midler af til at gøre forsøget, bl.a. med mødet på Korinth Kro. Jeg sonderede i efteråret 1989 om der var interesse for ideen. Det var der. Vi skulle have mødtes i

november, men der kom personlige forhindringer i vejen, så det blev i februar i stedet for.

Landbohistorisk Selskab kunne tænkes at være det ene ben i en konstruktion. Vi kunne jo ikke »huse« et center, og vi måtte være realistiske og indrømme, at vi ikke alene kunne bære et center. Nok er vi dygtige og energiske, men alligevel...

Derfor blev der fra begyndelsen satset på, at vi skulle finde både plads og samarbejdspartner(e) i Odense. Det var der mange grunde til. Odense Universitet har siden oprettelsen i 1966 placeret sig stærkt i »vort« område. Der er blevet undervist, forsket og publiceret i dansk landbrugs historie og i emner omkring det danske landbosamfund. Onde tunger vil sige, at danske skal erstattes af fynske, men immervæk – der foreligger en indsats, der er markant synlig. Det ses bl.a. i værket »Det danske landbrugs historie 1–4«, 1988–89, og i en række større og mindre monografier om fynske emner. Miljøet i Odense rummer også den dynamik og udadvendthed, der indbyder til samvirke. Odense Universitet synes i mange henseender at have en god størrelse og det, man med mangel på bedre ord kunne betegnes som »sammenhængskraft«. Det kan bevæge sig, og det kan bevæges. Landbohistorisk Selskab har siden 1983 boet i Odense – hos virksomheden AiO tryk a/s – og vort tidsskrift »Bol og By« redigeres af Torben Grøngaard Jeppesen, Odense Bys Museer og Erland Porsmose, Kerteminde Museum. Torben er selskabets ene revisor, mens Erland er kasserer. Så vi hører meget til på Fyn, der jo i alle andre henseender er midt i landet og iøvrigt det smukkeste sted i Danmark.

Endelig – så blev det første center placeret i København, det næste i Århus – så det var jo ikke en helt utænkelig tanke, at det helt bortset fra ansøgningens tyngde og substans kunne være et plus, at man ville placere sig ved et universitet/lærestalt (og det er jo i realiteten et krav), der *ikke* havde/havde haft et center allerede. Det er – efter min opfattelse – et helt legitimt synspunkt, som man ikke behøver at skjule.

Det har naturligvis som en betingelse, at dette tredje sted – in casu Odense Universitet – ville stille sig positivt. Og det gjorde man i det videre forløb.

Så var der institutioner ude fra. Det skal læses således, at rådet havde klart tilkendegivet, at et eventuelt tredje center skulle være indstillet på at skaffe en medfinansiering so oder

so. Landbohistorisk Selskab råder ikke over de muligheder, der ville komme på tale, og vi kan højst regne med at rejse penge til at trykke vore bøger. Vi har været hos landbruget med »Det danske landbrugs historie 1–4«, og her har man så sent som i jubilæumsåret 1988 – ikke Christian 4., men det andet – ofret et større beløb. Så det var urealistisk. Derimod sad på det humanistiske Forskningscenter i København Kristian Kristiansen, mag. art. i arkæologi, med i redaktionen af »Fortid og Nutid« gennem mine 10 år i redaktørstolen og en central skikkelse i »New Archaeology« i Danmark. Når han ikke organiserer den ny arkæologi, er Kristian Kristiansen kontorchef i Skov- og Naturstyrelsen under Miljøministeriet, og det gav anledning til adskillige meningsudvekslinger. Og Kristian var med på Korinth Kro.

Med på mødet i februar 1990 var også docent, dr. phil. Svend Erik Larsen fra Odense Universitet. Kontakten var blevet etableret gennem Erland Porsmose, og havde bl.a. den baggrund, at Svend Erik havde været den drivende kraft bag en center-ansøgning på et tidligere tidspunkt. Svend Erik Larsen er litteraturforsker eller rettere semiotiker og repræsenterer uægtelig en anden retning inden for humaniora. Men vi kunne umiddelbart mødes i fælles kendskab til den sagnomspundne lektor Paul Lier – min gamle fransklærer på Vestre Borgerdyd og bindeled til de store dage i Lingvistkredsen. Hvor Landbohistorisk selskab har helt gennemgående afgrænset sig til Danmark i de forgange århundreder, måske med et par udblik til det øvrige Norden. Svend Erik har i sin forskning og sit organisatoriske arbejde orienteret sig internationalt, opbygget et netværk af kontakter. Så her kunne vi se ud til at komplettere hinanden.

Kunne de spredte grupper og personer – plus yderligere et par stykker fra helt andre sammenhænge – så tale sammen i løbet af eftermiddagen, aftenen og formiddagen på Korinth Kro? Det lykkedes, således som undertegnede, der havde til opgave at holde trådene samlet og med et brækket ben undgå at falde på de skæve trapper i huset, oplevede det. To hovedpositioner blev hurtigt markeret. Der var den natur, som vi »går og falder over« (med spydig hilsen til den handicappede mødeleder), og så var der den natur, der eksisterede »på inder-siden af hovedet«. Fra Landbohistorisk Selskab var der naturligvis en stærk interesse for den første – studiet af de natur-

givne ressourcer, vi har til disposition, og så vor/menneskets udnyttelse af disse ressourcer. Hvad har vi gjort ved naturen gennem århundrederne og hvad er der kommet ud af det. Herover for var så vort/menneskets naturbegreb, som det kommer til udtryk i tænkning, i billedkunst og litteratur, som dikterer vor opfattelse af det skønne, det naturlige, og som måske har et nøje samspil med den måde, vi faktisk bruger vor natur på. Det var ihvertfald en hurtigt erhvervet erkendelse, at et projekt skulle have i det mindste disse to »ben« at gå på eller som det blev udtrykt i et notat efter mødet »to ben under en fælles hat«.

Reaktionerne på Korinth-mødet var fra meget tilfredse til lidt forbeholdne. Kom vi virkelig i gang med den strategidrøftelse, vi havde stillet i udsigt? Næppe, men vi fornemmede vel, at vi kunne tale sammen – og Svend Erik kom pænt os fra selskabet i møde med et indlæg over en Karen Blixen-tekst. Så var vi jo i nærheden af vort traditionelle gebet.

Derfra blev processen så sat i gang – først langsomt. Ville Odense Universitet være værtsinstitution med de forpligtelser, det førte med sig? Og det ville man, som tidligere nævnt, gerne. Og i løbet af 1990 voksede stakken med notater, papirer, breve og referater til ca. 2,5 cm. Ud på efteråret, da det kunne fornemmes, at Det humanistiske Forskningsråd ville gøre alvor af at opslå et af de to center-teamer (altså stadig modellen med at udbyde dem begge to og så se, hvad der kom ind), intensiveredes forberedelserne. Der blev holdt møder i København og (flest) i Odense, hvor vi bearbejdede Korinth-mødets resultater. De to »ben« blev til flere, til en bredere opfattelse af »natur«, og vi enedes om, at det ville være en styrke, hvis vi prøvede at afgrænse vort tema til, hvad man kunne betegne som den moderne tid, de problemstillinger, som opstår i forbindelse med samfundets overgang fra feudallandbrugsbaseret til – ja, ihvertfald til noget kvalitativt anderledes – og de konsekvenser det har for vor tænkning, mentalitet og musiske udtryksformer.

Der blev filet på de organisatoriske rammer. Her var det en oplagt fordel, at man kunne trække på erfaringer, der var hentet indefra et eksisterende center. Hvad var lykkedes, og hvad kunne man på forhånd se skulle gøres bedre. Det blev Svend Eriks opgave at holde trådene sammen – i denne fase –

og der blev også filetet på hans oplæg. Vi var vist af og til hårde ved ham, talte om lix-tal og harcellerede over fag-jargon.

Forholdet til Det humanistiske fakultet på Odense Universitet kom på plads. Der blev sonderet i de respektive miljøer i København og Odense om eventuelle konkurrerende projekter, og vi lod bevidst omverdenen blive vidende om, at netop *vi* var igang med et stort, skulderbredt projekt med kontaktflader til alle relevante kredse i ind- og udland.

Vi var forberedte, da opslaget endelig kom og man lidt senere kunne hente de supplerende papirer. Vi var i grove træk færdige med forarbejdet, og vi havde sørget for at orientere de institutioner, der havde været med fra Korinth-mødet mere eller mindre forpligtende og forpligtet.

I de første måneder af 1991 blev ansøgningen endelig udformet. Det lå atter hos Svend Erik, og igen hang vi andre på med både sproglige og andre kommentarer. 1 marts måned blev brevvekslingen og fax'eriet intensivt – navne, adresser, konkrete tal og forhold skulle checkes og føjes ind.

18. marts 1991 – »hermed den endelige version«. Hvad det så slet ikke var, men nu var vi tæt på. Ansøgningen gik ind og så var det blot at vente til rådet havde fået set på ansøgningerne.

Det varede gudskelov ikke ret længe. Men da var stakken af papirer også vokset til lidt over 4 cm.

Humanistisk Forskningscenter – Odense Universitet

Menneske og Natur

Af *Svend Erik Larsen*

1. Rammer

I maj 1991 besluttede Statens Humanistiske Forskningsråd at iværksætte et tredje 5-årigt humanistisk forskningscenter inden for rammerne af det humanistiske centerprogram med igangsættelse 1. januar 1992. Den økonomiske basisbevilling er sikret af forskningsrådet og Miljøministeriet i fællesskab, og Odense Universitet er værtsinstitution for centret. Centret får kontorer og mødelokale i en selvstændig afdeling af Odense Kommunes kulturcenter Hollufgaard, beliggende på en herregård i nærheden af universitetet i udkanten af Odense. Alle medarbejdere får her stillet kontor til rådighed med nødvendigt EDB-udstyr.

Det faglige grundlag for centret er et programforslag inden for centertemaet *Menneske og Natur*, udarbejdet af Svend Erik Larsen, Claus Bjørn og Erland Porsmose med støtte i en tværfaglig og tværinstitutionel baggrundsgruppe. Svend Erik Larsen er ansat som centerleder. I centrets bestyrelse er forskningsrådet repræsenteret af Lise Hannestad (formand) og Birgit Løgstrup, Miljøministeriet af Kristian Kristiansen og Gregers Algreen-Ussing og Odense Universitet af Henrik Tvarnø.

Der forventes i centrets levetid to store ansøgningsrunder. I hver af disse vil kunne ansættes 10–15 medarbejdere som stipendiater eller ved frikøb for en periode på maksimalt 3 år. Både senior- og juniorforskere kan søge. Andre tilknytnings- eller samarbejdsformer vil kunne komme på tale i forbindelse med centrets løbende projekter.

2. Forskningsprofil

Centrets hovedopgave er at udføre humanistisk grundforskning inden for temaet *Menneske og Natur*. Arbejdet tilrettelægges tværfagligt med internationalt udsyn og vil være åbent for projekter fra samtlige humanistiske fag og for et samarbejde med fag uden for det humanistiske felt, hvori der som et vigtigt aspekt indgår humanistiske perspektiver og problemer. Forskningsformidlingen vil også være central både i forhold til videnskabelige miljøer og i forhold til den offentlige kulturdebat, hvor de kulturelle fremtidsperspektiver, der udspringer af forholdet mellem menneske og natur, er i fokus.

Grundproblemet i centrets arbejde er den *krise*, som den komplekse relation natur-menneske-kultur har udviklet i nyere tid, dvs. fra slutningen af 1700-tallet, i de overvejende europæiske og europæisk dominerede samfund som følge af intensivering af den menneskelige bearbejdning af omverdenen. Da der ikke i dag findes nogen samlet fælles forståelse af dette kompleks eller af dets krise, er det centrets målsætning at udbygge og forny de humanistiske videnskabers bidrag til en sådan forståelse i en udveksling af forskellige fags og traditioners indsigter og metoder og med internationalt udblik. Eftersom det er forståelsen af hele det sammensatte forhold natur-menneske-kultur, der er den grundlæggende erkendelsesinteresse, er der ikke på forhånd lagt vægt på særlige naturopfattelser, på særlige fag eller på bestemte komponenter i den komplekse helhed. Målet er etableringen af et udogmatisk og søgende miljø, i et samarbejde hvor deltagerne skal inspireres til at turde åbne sig for andre fag og for hinanden – at overraske og at lade sig overraske.

Arbejdet bygger derfor på en opfattelse af, at udviklingen af forskellige og modstridende naturopfattelser og faglige specialiseringer med ingen eller kun overfladiske indbyrdes relationer ofte selv er et kriseudtryk, og at en overvindelse af denne opsplitning, eller i det mindste en præcisering af dens konsekvenser, er et bidrag til den forståelse vi søger.

Det vil under alle omstændigheder være væsentligt for en humanistisk indsats at studere den moderne kulturs naturrelation som et udtryk for, at mennesket er konfronteret med grænser, der samtidig er bundet til naturen – uanset hvilke typer af naturopfattelser der lægges til grund –, og til menne-

skets eget erkendelsesapparat, til dets værdier og forestillings-evner. Menneskets forhold til naturen er uløseligt knyttet til dets forestillinger om den.

Inden for den tidshorisont, som centret afstikker som sin primære, dvs. slutningen af 1700-tallet til i dag, har denne vekselvirkning mellem materielle og bevidsthedsmæssige faktorer knyttet sig til afgørende ændringer i de to grundlæggende aktiviteter, hvormed den menneskelige kultur bearbejder sin natur: *produktion og bebyggelse*. Disse to processer er ikke kun materielle processer, men kulturskabende i bred forstand: produktion skaber og forudsætter fremtidsorientering, fantasi, billeddannelse og er en konfrontation med betingelser for overlevelse og dermed for oplevelsen af liv og død; bebyggelse skaber et materielt, psykologisk og kollektivt rum for menneskets sociale liv med grundlæggende erfaringer af adskillelsen mellem én selv og de andre, af krop, familie og identitet. Her mødes rum og ritual, mark og metafor, fiktion og forhammer, myter og miljø.

I disse to kulturprocesser *tilpasser* mennesket sig naturgrundlaget for sin eksistens, hvad enten dette grundlag knyttes til den omgivende natur eller til menneskets evner og behov. Med teknologi øger mennesket sin kontrol med og frigørelse fra visse af disse forudsætninger, idet det *erstatte* naturen med sine egne produkter. Det er denne situation som den urbant-industrialiserede udvikling har bragt til et punkt, således at vi i dag står med en global krise i naturrelationen med fællestræk på tværs af historisk og kulturelt afgrænsede lokaliteter. En af reaktioner på denne situation har været nationale og internationale politisk-videnskabelige konsensusbeslutninger, hvori naturen indgår som et *institutionaliseret* politisk-økonomisk parameter på linie med andre fænomener, hvorimellem der prioriteres i en politisk beslutningsproces. Men det er vigtigt at fastholde, at selv globalt identiske naturrelationer altid virker i en mere eller mindre velafgrænset lokal kulturel kontekst.

I takt med at de kulturskabte formninger af naturen problematiserer en grænse for selve denne formning, kommer en *anden type naturdominans* til at træde klarere frem. Naturens reaktioner – i omverden, i biologi, i psykiske struktureringer osv. – antager i stigende grad former som er direkte bestemt af den kulturelle bearbejdning selv: skønt omfanget måske er

ens, er der en principiel forskel på virkningerne af en atomkraftulykke og et jordskælv.

Skønt disse udtryk for naturforholdet kan fungere side om side, også i dag, er centrets primære udgangspunkt virkningerne af den urbant-industrialiserede kultur, hvor konfrontationen med naturens uberegnelighed også er knyttet til virkningerne af de menneskelige handlinger. I denne situation er der både udviklet nye naturopfattelser og sket en bearbejdning af naturopfattelser, der er dannet under andre omstændigheder.

Centrets interesse er derfor en undersøgelse af, hvilke naturopfattelser der er virksomme i dag, deres indbyrdes og måske modstridende karakter og deres forskellige historiske oprindelse og mulige fremtidige konsekvenser. Vores kulturs naturopfattelse er en stribe naturopfattelser eller betydninger, som udtrykkes i meget forskellige typer af kulturens tekster og ting – i litteratur, landskaber, design, politiske taler, videnskabelige afhandlinger, arkitektur osv.

Naturopfattelserne antager mange former: naturen som fysisk omverden, som krop, som mennesket sprogeevne, som kaos og det vilde, som drift, som perceptions kategorier, som naturlighedsnormer osv. Men ingen enkelt naturopfattelse kan være rammen om *hele* eller om *alle* de vigtigste aspekter af en kulturs faktiske bearbejdning af naturen. Derfor er en forskning i deres måde at fungere på i kulturen, med og mod hinanden, vigtig for en forståelse af, hvorledes den grænse mellem natur og kultur trækkes eller kan trækkes, som er forudsætning for kulturens eksistens.

[Godkendt som baggrunds orientering af centrets bestyrelse til ansøger i 1. runde]

Den vilde natur – og den vilde

Af *Svend Erik Larsen*

*Ord, der dur,
er mer end tale,
er en ny natur*

Otto Gelsted

1. Newton og Spørge-Jørgen

Forskning begynder med spørgsmål. At stille spørgsmål betyder at vi er klar over at ting kan forandres, kan anskues på en nye måde. Nogle spørgsmål gælder det vi godt ved vi ikke forstår, men måske håber på at kunne besvare: hvorfor drømmer vi? hvordan bekæmper vi AIDS-virus? hvorfor synes vi bestemte ting er smukke? hvordan får vi folk til at leve sundt? osv. Men andre spørgsmål er dem Spørge-Jørgen stiller. Spørgsmål til ting der er så indlysende – ja, naturlige – at mange finder at der hverken kan eller bør stilles spørgsmål. Svar kan ikke findes, eller også er det tidsspilde overhovedet at lede efter svar. Dermed har vi også sagt at sådanne ting kan der ikke laves om på. Og det er dem vi ofte opfatter som *natur*.

Hvis nogen for 400 år siden havde spurgt hvorfor et æble falder ned fra træet, ville han sikkert blevet betragtet som en upassende Spørge-Jørgen. Irriterende og dum i nakken. Det falder fordi det falder, eller fordi det hører hjemme på Jorden. Sådan er naturens orden. Men som vi ved, så Newton anderledes på det. Spørgsmålet var mere relevant og mere vidtrækkende end Spørge-Jørgen kunne se. Svaret rummede nogle mekaniske naturlove, som sammen med andres nogenlunde samtidige nye tankemodeller – Galilei, Michelangelo, Descartes, Leibniz, Rømer, Steno og mange andre – åbnede for et nyt natursyn der gradvis nedbrød en teleologisk kosmologi. Det er det vi lever af og med i den europæiserede verden af i dag.

Spørge-Jørgen kan ikke undværes når man skal foruroliges over det selvfølgelig. Og Newton må med hvis foruroligelsen skal have perspektiv. Den spænding skal sætte os i gang ved det nye humanistiske forskningscenter om *Menneske og Natur*.

2. Naturen – forholdsvis

»Der var så dejligt derude på landet«, »Se dig ud en sommerdag«, »Hyldene dufter i stuen ind, ude fra Danmarks haver«, »Fra kvalmfulde mure til marken så huld«, »Jeg ser de bølge-lyse øer ud over havet spredt«, »Stundom når jeg vandrede ret langt ude i den store alhede, ...« – Jeg og de fleste andre danskere kan blive ved med at citere fra vore nationale sange og tekster. Vi kan måske dårligt huske H. C. Andersens bidrag fra Aakjærs eller Holsteins, men ærkedanske, det er de.

Jeg vil imidlertid ikke fordybe mig i hvorledes forfatterne – og landskabs- og andre naturmalere med for den sags skyld – har skildret den danske natur: hav og hede, mark og mose, veje og vige, skove og skyer. Ejheller de æstetiske virkemidler, som fx bogstavrim, hvormed de har fremhævet det som vi særligt skal lægge mærke til.

For det første fordi de fleste vel har erkendt, at malere og forfattere lige så meget afbilder hvad de ifølge traditionen bør se, som hvad de faktisk ser. Der er klassiske traditioner for landskabsmalernes opdeling af billedet i forgrund, mellemgrund og baggrund, i afskæringen af billedet, i udvælgelsen af motivet og dets detaljer, osv. Og forfatterne trækker på en lang tradition for topologisk digtning der går tilbage til i det mindste romersk poesi: hvordan skildrer man et sted så det får et vist særpræg, så man kan se den *genius loci* der er dets forudsætning. Og for naturens eller landskabets vedkommende har denne tradition som regel vægtet den let belærende skildring af virkningen af menneskets ordnende indgreb.

For det andet fordi nok lige så mange har indset at det vi kalder natur, i hvert fald i Danmark, er et kulturlandskab der afspejler den historiske udvikling af menneskets måder at bebygge og bearbejde sin omverden på. Heden henligger som den gør, fuldt så meget fra naturens hånd som fra skovhug-

gerens. Det er ikke så let at skelne hvad der er vildt og hvad der er villet.

Men teksterne rummer også andet end naturbeskrivelser. De rummer nogle uanselige småord der peger på de rammer som vi ofte overser, når vi opfatter den natur vi kender så godt. Naturen er »ude«, vi skal »ud«, »fra« ét sted »til« et andet, for at komme til naturen. – »Far, hvorfor hedder det *natur*«, spurgte min yngste mig engang. Og inden jeg nåede at overveje hvordan jeg kunne forklare purken om latinske etymologier osv., svarede han selv suverænt: »Det er dér man går *tur*.« Har denne dobbelthed af intimitet og distance nogle bestemte historiske udtryk? Hvad er konsekvenserne?

Der ligger elementer til en hel naturopfattelse gemt i forholdsord og biord:

1. natur er først og fremmest *materiel*, er *ydre* natur,
2. natur er *uden for* mennesket, som ikke er en del af den, men kan bearbejde og manipulere den i teoretisk eller etisk distance,
3. natur afspejler resultatet af *viljes- og fornuftsbestemte* menneskelige handlinger på godt og ondt,
4. natur er et *afgrænset sted*, en lokalitet, hvor man ikke er, men som man tager ud i eller hen til.

Ikke kun vort hjemlands vemodige sange bygger på denne firklang. Regeringen har nyligt søsat et 5-årigt tværministerielt strategisk miljøforskningsprogram for alle de ikke-humanistiske fag til den nette sum af 300 millioner kroner. Det udspringer af et oplæg der fastslår:

Forslaget indebærer, at det koordinerede miljøforskningsprogram koncentrerer om fænomener i det *ydre miljø* samt årsager hertil og konsekvenser heraf. *Denne afgrænsning er almindeligt anvendt internationalt* [jeg kurs.,SEL]. Afgrænsningen udelukker ikke, at der inden for de seks delprogrammer planlægges og gennemføres relevante forskningsaktiviteter vedrørende miljøforårsagede påvirkninger af den menneskelige organisme. (Indstilling til Regeringens Forskningsudvalg af 15. marts 1991, p. 3f)

Den forskning der hermed sættes skub i, tager kun fat på konsekvenserne af menneskets handlinger i det ydre miljø, ikke på de grundlæggende mønstre der styrer de tanker som sætter handlingerne i gang. Hvor vidt kan denne indsats nå, når man på forhånd tager den almindeligt anvendte internationale vanetænkning for givet og dermed udelukker et humanistisk grundforskningsperspektiv? Følger forsøgene på at udbedre skadevirkninger da ikke blot de samme tankebaner som de handlinger der har fremkaldt dem?

Denne accept af hvad vi plejer at mene er ikke kun miljøstrategisk, men yderst hverdagsagtig. Jeg genkender den fra mine børn (og de fra mig?). De vil hverken ryge, smide batterier de forkerte steder eller bruge spraydåser med freon (slik og biltur om sommeren går dog lige an sammen med urimeligt lange brusebade i alt for varmt vand). De er svorne tilhængere af WWF med abonnement og pandabjørne i alle størrelser på plakater, blyanter og sengetøj og ofrer gerne lommepege til sjældne og eksotiske dyrs overlevelse. Men naturen er stadig kun noget fysisk, et sted langt derude som man kan drømme om at rejse hen til, og vi er stadig hævet over den i etisk suverænitæt der tillader os at manipulere den, dog nu i beskyttende og ikke udnyttende hensigt.

4. Miljø og natur

Vi kan naturligvis ikke forestille os en aktuel naturopfattelse uden den ydre natur og vor praktiske omgang med den indtager en central plads i en samlet naturopfattelse. Men den består også af andre elementer: fx kropsnatur, naturlighed i etik og andre sociale normsæt, artsbestemte evner der er naturlige for mennesket, natursymbolik i sprog og kunst, omfattende fænomener vi fra andre synsvinkler ikke vil kalde natur (storbyjunglen osv.), naturen som led i et argument af politisk og ideologisk art (etniske og nationalistiske temaer o.l.). Rækken kan fortsættes.

Isolerer man den ydre natur og lader den naturopfattelse der knytter sig hertil dominere, bliver den til *miljø*. Der er ét miljø, og det er globalt. Der er grundlæggende én miljøopfattelse, og den er knyttet til den ekspanderende tekniske formåen der er en integreret del af vor kulturs nødvendige

materielle reproduktion. Enheden i miljøet ligger i at de processer (biologiske, klimatiske osv.) der identificerer miljøet, er knyttet til almene naturlove og til en ensartet, global udforsknings-teknologi og registreringsmetode. Denne teknologi og metode angiver betingelserne for de iagttagelser som giver os viden om miljøet, og de er i mindre og mindre grad en del af *hverdagserfaringen*.

Det er derimod *naturopfattelserne*. Og dem er der mange af, sådan som min oprensning ovenfor antyder. De alle er bundet til vore sansninger, hverdagsoplevelser, historisk bundne erindringer, fortællinger osv. Mens vore overlevelsestrategier i dag udspringer af miljøopfattelsen, kommer vore værdier, normer, fantasier, billeder og visioner fra naturopfattelserne. Afstanden mellem dem ser ud til at blive større og større. Men alle kulturfænomener, også forholdet til miljøet, *skal* nødvendigvis filtreres gennem hverdagserfaringens kategorier, herunder naturopfattelserne. Ellers kan de ikke blive en del af den menneskelige virkelighed. Det sker ikke af sig selv, men det bliver i stigende grad en opgave for forskning og kulturformidling.

I lille skala ser vi det, når det på overfladen ser ud som om det er samme viden og samme slags praktiske og tekniske fornuft der er på færde, når teknikere bliver enige om hvordan kommunale rensningsanlæg skal indrettes, når derpå folk skal overbevises om at de skal bruge kollektive containerpladser til haveaffald og nedbrudte køleskabe, og når de enkelte husstande dernæst skal sortere affald i et antal spande.

Men vejen er ujævn med kurver og sving fra teknikernes professionelle fællesskab via containerpladsens appel til kollektiv hensyntagen og videre til familien Jensens daglige valg mellem skraldespande bag garagen, kun overvåget af den dårlige samvittighed. Denne rute passerer gennem et skiftende sæt kulturelle sammenhænge af halvt bevidste og halvt ubevidste normer og værdier, der ikke altid er tilgængelige for klokkeklar fornuft. Men de virker. Og uden hensyntagen til dem kommer naturopfattelse og miljøhensyn aldrig til at finde hinanden.

I en større målestok kan Spørge-Jørgen få ordet et øjeblik og spørge om hvem der har set et ozon-hul. For det har jo ingen. En række måleinstrumenter har registret nogle ganske bestemte fænomener som de er programmeret til at opfange:

kemiske sammensætninger, temperaturer, trykforhold osv. som intet menneskeligt øje kan se. Resultatet er lange talkolonner. Disse oversættes til nogle visuelle fænomener som kaldes et hul og som kan afbildes på TV-skærmen i goplene bevægelser henover jordkuglen. Og et hul, det ved vi hvad er: for det meste noget skidt, ligesom et hul i taget det regner igennem. Betegnelsen et ozon-hul er en – nødvendig – transformation af højt specialiserede registreringer til noget der kan forbindes med hverdagserfaringen. Og først da aktiveres de – muligvis forkerte – forestillinger som fremkalder værdier og holdninger der overhovedet muliggør almindelig stillingtagen og politiske beslutninger. Det er i dette kredsløb miljø og natur blandes.

Det er altid placeringen i hverdagserfaringen som afgør hvorledes viden, handling og vision sætter sig igennem i kulturen som helhed. Selv den mest korrekte videnskabelige kendsgerning er afhængig af en sådan forståelse for at få kulturel virkning. Fysisk overlevelse og kulturel identitet bliver her siamesiske tvillinger.

5. Katastrofer, ulykker og straf

I 1755 var der jordskælv i Lissabon, en rystelse af et uhyre fysisk og ideologisk omfang. Ikke kun beboerne havde nok at gøre med at finde ud af hvad de skulle gøre for at overleve. Også de europæiske oplysningsfilosoffer som Voltaire eller mindre fremskridtsorienterede teologer som vor egen Brorson *måtte* tage stilling til den frygtelige begivenhed. Deres verdensbillede står og falder med en fortolkning, og dermed begrundelsen for deres holdning og handling i alle andre sammenhænge.

For Voltaire er det et tegn på at verden ikke helt er underlagt en guddommelig styring, men at de menneskelige kræfter er de eneste man kan lide på, på godt og ondt, hvis verden skal udvikles og ændres. Det retfærdige forsyn er blevet erstattet af vilkårlighed og tilfældighed. Brorson ser derimod på katastrofen som guds straffedom over ugudelige mennesker. En eksemplarisk straf der viser at naturen er ordnet som et lærestykke. I Lissabon nøjes de med at genopbygge og håbe på det bedste.

I 1981 ryger toppen af Mount Helena i USAs nordvestlige hjørne med en kolossal støvsky og mange ødelæggelser til følge. Vild panik og flugt i biler og allehånde køretøjer, indtil man kan komme tilbage igen. Imens måles og vejes alle de miljømæssige konsekvenser og formidles videre til folk og myndigheder nær og fjern. I 1991 revner jorden på Filippinerne og amerikanerne forlader deres delvis ødelagte base. Opbygningens pris står ikke mål med den politiske betydning. På grund af udslippet af de farlige gasser får alle vi andre smukke lyserøde solnedgange.

Tjernobyl 1986 – her ryger bunden ud af et atomkraftværk i Ukraine. Nyheden spredes hverken via direkte sansning eller direkte oplysning, men via måleapparatur i nabolandene og længere væk. Holdningerne til konsekvenserne adskiller sig ikke fra hvad der var tilfældet ved jordskælv og vulkanudbrud: elementære forsøg på at sikre menneskers overlevelse.

I sommeren 1988 indtræffer en række jordskred i Alperne. Adskillige landsbyer og campingpladser sejler bort i floder af mudder. Den umiddelbare hjælpeindsats skal redde mennesker og ejendom fra naturens elementer – vand, jord, kulde.

Skønt hverken omfanget af disse ulykker eller den umiddelbare reaktion på dem som enkeltbegivenheder er principielt forskellige, så ligger der dog en afgrund mellem fortolkningerne af dem. Og det er på baggrund af denne fortolkning de holder op med at blive enestående og integreres i en kultur.

Lissabon-katastrofen er en naturkatastrofe med en ideologisk forklaring, hvormed mennesket anbringes i en guddommelig, formålsbestemt natur med belønning og straf som overordnet norm. De øvrige skælv og udbrud får en mekanisk årsagsforklaring, årsager som vi ingen indflydelse har på og som udtrykker naturens indre mekanik uafhængigt af den menneskelige faktor. De sker slet og ret, og det er kun virkningerne vi kan forholde os rationelt til og afstemme økonomiske, politiske og tekniske hensyn efter hinanden.

Heroverfor får nu såvel Alpeskredet som atomnedsmeltningen to typer forklaring på samme tid, som peger på forskellige mulige handlinger: én forklaring viser hen til naturens universelle mekanik i atomare processer og i forholdet mellem træbevoksning, jordbund og nedbør og angiver nogle fysiske rammer for praktiske handlinger; og én forklaring peger på lokale menneskelige beslutninger og en viden som vi

kan tage stilling til og eventuelt ændre (bygning af atomkraftværker og overudnyttelse af Alperne til turistformål). Men selv radikale beslutningsændringer kan ikke stoppe atomerne her og nu eller frembringe meterhøje træer.

I alle tilfælde er natur og kultur flettet uløseligt sammen. Tidligere kunne man meningsfuldt skelne mellem på den ene side naturens store begivenheder, herunder katastrofer, som vi blot må tage til efterretning eller tolke i guddommelige kategorier, og på den anden side de kulturelle beslutningers mindre og omskiftelige indgreb. Men i dag er også denne skelnen obsolet: kulturens virkninger er ganske vist skabt på lokale betingelser men antager globale dimensioner der ikke kan skelnes fra naturens egen adfærd. Den vilde natur er blevet ligeså vild som den vilde. Det kræver en ny sammenhæng mellem naturhistorie og kulturhistorie.

6. Miljøkonsensus og naturopfattelser

Konsensuskonferencer eller programmer der skal skabe konsensus er en måde at prøve at skabe en sådan sammenhæng på. FNs store satsning på miljøområdet, UNCED-mødet i Rio de Janeiro i juni 1992, er en sådan konference. Og EFs forskningsprogram for perioden 1991–1994 peger i samme retning.

Konsensusstrategien består – fornuftigvis må man jo sige – i at samle al den viden man nu kan stable på benene på et bestemt område, i.c. miljøet, og finde en fællesnævner hvad angår klima, regnskove osv. Herudfra opstilles de nødvendige krav til en indsats. Ovenpå følger en række økonomiske betingelser for gennemførelsen af beslutningerne og nogle magt-politiske kabaler.

En grundlæggende forudsætning for at der kan opnås resultater efter denne logik, er at natur alene identificeres med *miljø*, og at naturen hermed kan betragtes på linie med alle andre politisk-økonomiske parametre: du holder op med at sælge våben, så skal vi slække på miljøkravene; du får eftergivet din gæld, hvis du lader være at fælde regnskov, osv. Den natur der skal repareres og den der skamferes bliver da den samme.

Men det kulturelle netværk af naturopfattelser drejer sig om en *natur* som ikke er et vilkårligt politiske parameter der

blot er vigtigt lige nu. Den er den absolutte forudsætning vi lever af og som vi først og fremmest erfarer, ikke som et sted eller en ting, men som en konstant foruroligende grænse for vor formåen, inden i og uden for os. Problemet er ikke kun at en sådan kompliceret og erfaringsbundet natur fører en tilbagetrukket tilværelse, men at den er virksom selv om den ikke åbenlyst får tilkendt en plads.

Konsensus forudsætter nemlig at vi ikke har en nødvendig viden som alle anerkender. Ellers var der jo ingen grund til møjsommeligt at finde en enighed. Vi har en hullet viden. Det er derfor vi skal finde en acceptabel fællesnævner, ofte om forhold som vi ikke ved nok om, udover at vi ved, at vi *skal* gøre et eller andet ved sagen: ingen ved helt nok om drivhuseffekter, ozon-huller, atomaffald, osv. Og når vi ikke kan fylde ny viden i hullerne, fylder vi op med hverdagserfaringens blandede idegods fra de mange naturopfattelser der er i omløb her. For fyldes skal de, hullerne. Og fyldt bliver de. Af fru Jensen ved skraldespanden og af morgendanskeren med freon i deodorantdåsen. Det er i denne heterogene videnskabeligt-kulturelle proces at naturforholdet virkelig udspiller sig. Den ved man for lidt om.

7. Grundforskning

Det nye forskningscenter skal udføre og formidle humanistisk grundforskning. En sådan forskning sætter erkendelsens dagsorden, mere end den beskæftiger sig med de enkelte dagsordenspunkters detaljer. Netop derved bliver den fremtidsrettet. Grundforskning skaber et vidensoverskud, lidt ved siden af dagen og vejen, som er den eneste vidensressource et samfund har til at møde det uventede.

Men det er ikke vilkårligt hvilke områder dagsordenen gælder. Det vil være konkrete områder, hvor spørgsmålene er påtrængende men endnu ikke har fundet en form der giver klare svar, ja hvor svarene måske er bedst hvis de har form som nye spørgsmål. Naturforholdet har i stigende grad fundet en plads som et paradoks i vor kultur: vi ødelægger for at bygge det op vi skal leve af. Vi har ikke fundet en måde at formulere det problem på, så det har en løsning. Spørge-Jørgen og Newton har endnu ikke fordelt rollerne imellem sig.

Vores kultur er indstillet på at ethvert problem kan formuleres så det har en løsning. Ellers er det uvæsentligt. I det globale miljøbegreb møder vi en naturopfattelse der imødekommer dette behov. Men måske er opgaven, som i alle kulturer før os, at finde en form hvorunder vi kan leve med paradokset en tid, og acceptere at vort naturforhold er paradoksalt. Det er i hvert fald forudsætningen for at en lang række af de naturopfattelser, som er gemt i kulturhistoriens mange produkter fra tekster til landskaber, kan aktiveres som aktuelle menneskelige ressourcer. De er skabt som en bearbejdning af en flerdimensional indre og ydre natur som dybest set var opfattet som uoverkommelig.

At mennesket er på afstand af naturen, er ganske vist en urgammel erfaring, ikke kun udtrykt i de danske sange eller det tekniske begreb om den ydre natur. Men denne distance har i vor kultur fundet en særlig form, der er intimt forbundet med dens særlige opfattelse af den ydre natur, og som indebærer nogle globale virkninger der rækker udover den erfaringshorisont som de fleste naturopfattelser er bundet til. Nogle har givet paradokset i vor kultur formen »en bæredygtig udvikling«, som jo ikke angiver en løsning men et mål. I denne åbne situation kan ingen indfaldsvinkler undværes, allermindst den humanistiske som beskæftiger sig med den kultur hvori paradokset får menneskeligt indhold.

Miljøministeriets forventninger til et forskningscenter om menneske og natur

Af Kristian Kristiansen og Gregers Algreen-Ussing

Forord

Miljøministeriets forventninger er beskrevet i det notat som dannede baggrund for samarbejdet mellem ministeriet og Statens Humanistiske Forskningsråd, og som gengives i det følgende. Der knytter sig dog en lille historisk fodnote til dette samarbejde. Det har nemlig sit udspring i det første humanistiske forskningscenter ved Københavns Universitet.

Her arrangerede Kristian Kristiansen og Kenneth Olwig i foråret 1989 et seminar med titlen »Naturens kultur og kulturens natur«, hvortil vi havde inviteret repræsentanter fra Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Planstyrelsen, Fri-luftsrådet, Danmarks Naturfredningsforening, samt en række humanistiske forskere. David Lowental, som med sin bog »The past is a foreign country« fra 1985 havde placeret sig centralt i diskussionen, var inviteret som indleder.

Seminaret skabte grundlaget for en dialog, som blev videreført indenfor Miljøministeriets rammer i løbet af 1990. Den faldt i tråd med en række parallelle bestræbelser i Ministeriet for at fremme en bredere forståelse af miljøproblemerne.

Samarbejdet med Det Humanistiske Forskningsråd repræsenterer også på andet vis noget nyt, idet man for første gang sponsorerer humanistisk grundforskning. Det betyder, at forventningerne ikke er knyttet til bestemte emner eller projekter, som Ministeriet p.t. arbejder med, men mere bredt til udviklingen af en ny videnskabelig bevidsthed om et for Ministeriet centralt emne.

Miljøministeriet håber at kunne indgå i en faglig dialog med centerets medarbejdere i form af seminarer m.v. sådan at resultaterne fra forskningscentret med tiden kan finde vej ind i Ministeriets administration. Vi ser således centret som en

faglig inspiration, der kan være med til at kortlægge, og måske grundlægge, et nyt tværvideenskabeligt forskningsfelt om sammenhængene mellem menneske og miljø.

Miljøministeriets interesser i et forskningscenter

Indledning

Hvad er baggrunden for at miljøministeriet signalerer en interesse i at medvirke til dannelsen af et forskningscenter om menneske og natur (sådan som det er beskrevet i opslaget fra det humanistiske forskningsråd)? Der er tale om et politisk, og dermed samfundsmæssigt begrundet behov, som i 1990'erne stiller krav om en ny, mere humanistisk, kulturel og sociologisk præget viden på miljøministeriets område.

Det politiske system står overfor en række udfordringer i 1990'erne, som på miljøministeriets område vil stille krav til at kunne udmønte en miljø, natur og planlægningspolitik på en måde, der ikke alene er baseret på traditionelle, målelige informationer om miljøet, naturen og infrastrukturen, men i ligeså høj grad tager udgangspunkt i kulturelle og moralske traditioner i befolkningen. Det sker ud fra en erkendelse, indvundet i 1980'erne, af, at miljøområdet er blevet noget man i stigende grad har en personlig holdning til. Grænserne for traditionelle regulerende indgreb er endvidere på visse områder nået. En ny økologisk orden må derfor forankres i en ny kulturel orden. Det betyder, at der i stigende grad vil være behov for at medvirke til en holdningsbearbejdning i retning af større personlig ansvarlighed – fra den enkelte borger til virksomheder, interesseorganisationer, foreninger m.v. – hvad enten vi taler om sundhed, miljø, eller bevaring. Dette kombineres med en lovgivning, hvor man søger at stimulere målsætningen om bæredygtig samfundsproduktion og miljørigtig adfærd gennem økonomiske styringsmidler indenfor de respektive lovkomplekser.

Kort sagt, betingelserne for miljøministeriets forvaltning er nogle andre i 1990'erne, og det stiller krav om ny eller supplerende viden, som tager udgangspunkt i det holdningsprægede

– hvad enten man kalder det en humanistisk, en kulturel eller en sociologisk indgang.

En sådan viden findes der spredte ansatser til i dag. Etableringen af et center vil imidlertid kunne koncentrere og styrke den forskningsmæssige indsats på et kvalitativt højt niveau. Ved sin deltagelse heri, som fødselshjælper og samarbejdspartner, opnår miljøministeriet endvidere, at resultaterne af denne forskning bliver en del af ministeriets faglige videnopbygning.

Herefter vil de hovedinteresser blive beskrevet, som miljøministeriet forventer at få tilgodeset ved et samarbejde om medfinansiering af et forskningscenter. Det må opfattes som retningsgivende udgangspunkter, indenfor hvilke en lang række projekter vil kunne formuleres, hvilket der gives udvalgte eksempler på.

Natur og etik. Menneske og natur i historisk og videnskabskritisk perspektiv

Opfattelsen af naturen er gennem tiderne knyttet sammen med centrale forestillinger om mennesket selv og dets kultur med tilhørende værdinormer. Naturen er blevet brugt både som et universelt etisk begreb (den naturlige tilstand), som et modbillede til kulturen, som et fællesbegreb for kultur og natur (kulturlandskabet), og som et økonomisk og økologisk begreb (forarbejdningen af naturen som produktion, og de deraf følgende økologiske ubalancer). Selvom der er en vis historisk udvikling i brugen af disse begreber, så optræder de side om side i dagens debat, hvor den produktionsorienterede naturopfattelse fører over i et økologisk naturbegreb – vi har ikke lov til at ødelægge naturen som eksistensgrundlag ikke blot for mennesker, men for hele kloden. Etik og produktion, naturvidenskab og humanisme, konfronteres således på nye måder i dagens debat, hvor de ikke alene fremstår som modsætninger, men også som hinandens forbundsfæller. Naturvidenskabelige målinger danner basis for både optimering af produktionen (f.eks. fiskeriet eller landbrugets gødning) og for overvågningen af naturens belastning (i form af fiskekvoter eller grænser for kvælstofudledning). De samme tal kan således ofte udnyttes og tolkes vidt forskelligt – naturvidenskaben alene kan

ikke bruges til at træffe et valg. Det betyder, at vurderingerne og holdningerne til udnyttelsen og beskyttelsen af miljøet, hvad enten vi taler om det naturlige miljø (luft, vand) eller det menneskeskabte (byerne, det åbne land), må baseres på holdninger. Når tallene har talt, bruger vi argumenter, som er knyttet til værdinormer som kan være politiske, etiske eller økonomiske, men ofte traditions- og erhvervsbestemte. Også videnskaben er underlagt sådanne samfundsmæssigt bestemte traditioner, eller paradigmer, på et mere alment niveau.

Denne udvikling, der på afgørende vis har præget miljøpolitikken og befolkningens holdninger gennem de sidste 20 år, har kun været genstand for begrænset videnskabelig refleksion og analyse. De traditionelle videnskabelige discipliner har i stedet været mobiliseret som deltagere i udviklingen for det ene eller det andet synspunkt, f.eks. i form af sektorforskning.

For at forstå disse udviklinger og variationer i forholdet mellem natur og kultur, menneske og natur, vil det være en væsentlig opgave kritisk at analysere sammenhængen mellem etik, kosmologier/værdinormer og videnskabsfilosofi, både i et historisk og i et nutidigt perspektiv. Der er herunder behov for en analyse af den transformation den aktuelle filosofi, videnskabsteori og politikdannelse er inde i. Det vil sige en analyse af de begreber, som for tiden anvendes i økologien, antropologien, historieforskningen og æstetikken. Begrundelsen herfor er, at inden man retter søgelyset mod konkrete analyser, af f.eks. natursyn, er det nødvendigt at forstå baggrunden for den nuværende forskningstradition og dens behandling af disse emner. Har man f.eks. ukritisk reproduceret en traditionel opfattelse af natur/kultur relationen, eller har man formået at sætte denne til kritisk debat, historisk, videnskabsteoretisk og ideologisk?

Forslag til emner i øvrigt:

- natursynet i de førindustrielle civilisationer
- natursyn og samfundsfilosofi (historisk set og i dag)

Menneske og natur i det moderne samfund. Natur- og miljøbevidsthedens urbanisering

En traditionel modstilling er den mellem land- og bykulturens naturopfattelse, sådan som det udmøntes i modsætningen mellem fredning i form af »naturreservater« for bybefolkningen overfor landbrugets historisk baserede opfattelse af landskabet som et kultur- og produktionslandskab. Meget tyder imidlertid på, at denne modstilling er under opbrud. Landbefolkningen orienterer sig i stigende grad efter »urbane« normer, mens bybefolkningen måske i højere grad lægger vægt på at opleve naturen som en helhed, snarere end i reservater. Bag modstillingen mellem land og by gemmer der sig således i et historisk perspektiv en betydelig påvirkning begge veje, men nok især en stigende urbanisering af landbrugskulturen og dens ideologi. Storbyen har de sidste 150 år været stedet for kultursammenstød og kulturforandringer, gennem sammenstød mellem befolkningsgrupper, som har øvet indflydelse på alle sider af det moderne menneske og domineret livsformerne udenfor byen selv. Denne urbanisering, ikke blot af vore forestillinger, men også af landet og landbruget selv, er imidlertid foregået selektivt, ofte i spring, således at der kan forekomme modsætninger mellem by og land, som, skønt de er samtidige, er udtryk for forskellige tidsperioder.

Det vil være en væsentlig opgave at analysere de forskellige sider af denne udvikling, lige fra sociologisk holdningsprægede undersøgelser til analyser af brydningerne som de kommer til udtryk i litteratur, kunst, arkitektur, herunder også havearkitektur, til udformningen og brugen af landskabet selv.

Også fremkomsten af miljøbevægelserne er en væsentlig del af denne udvikling, og bør som sådan analyseres både som »bevægelse«, som »ideologi« (naturesyn), og som politikskaber. Nutidens miljøvækkelse og undergangsprofetier bør kunne sammenlignes med tidligere tiders religiøse massebevægelser, og deres fremtidige betydning kan måske »profeteres« på grundlag heraf. Som andre eksempler på relevante projekter kunne nævnes:

- naturesynets sociologi. En undersøgelse af forskellige befolkningsgruppers miljø- og naturopfattelse, stillet overfor planlægningens naturesyn

- bykultur, byplanlægning og natursyn
- naturens centre og periferier. Er miljøbevidstheden underlagt de samme forestillinger om centre og periferier, der i øvrigt præger verden – politisk og økonomisk. Skalaen kan både være international og regional/lokal.

Menneske og natur i fremtiden. Et bæredygtigt samfund?

Såfremt et bæredygtigt samfund skal realiseres står vi overfor store og fundamentale ændringer i hele vor civilisation. Til en ny økonomisk og økologisk orden hører imidlertid også en ny kulturel »orden« – en ny bevidsthed om de værdier – kulturelt, historisk, socialt etc. – som vi bygger vore samfund op på. Det kan komme til at ændre på vore livsmønstre, vores historie og vores fremtid, og nogle mener at vi allerede er midt i denne proces. På den baggrund er der behov for en mere kritisk og overordnet forståelse af forholdet mellem natur, menneske og samfund. Det placerer fremtidsperspektivet centralt. Et sådant udgangspunkt må imidlertid tage afsæt i nutidens praksis og de ændringer der finder sted, for at kunne pejle sig ind på fremtiden, fordi fremtidens muligheder ligger latent i brugen og udviklingen af det som allerede findes på nye måder. Hvilke barrierer og hvilke potentialer findes i dag, hvilke bevidsthedsmæssige, sociale og strukturelle forhold bør fremmes for at realisere den politiske målsætning om et bæredygtigt samfund? Sådanne analyser bør omfatte hele spændingsfeltet fra interesse, bevidsthed (f.eks. om natursyn) til adfærd (praksis/handlinger). Og den bør også omhandle forholdet mellem individet, organisationerne og samfundet (de politiske strukturer).

Den internationale debat om fremtidens vækstparametre tillægger kultur afgørende betydning for økonomisk kreativitet. Meget tyder på, at vi vil opleve kulturelle værdier inddraget i økonomisk, politiske forhold i en grad vi ikke kender i dag, hvor naturmiljøet har været den bærende ideologi i miljøpolitikken. Hvorledes pejler vi os ind på denne udvikling i Danmark, og hvorledes hænger den sammen med andre »post moderne« ændringer henimod større historisk og kulturel bevidsthed – genopdagelse af traditionelle værdier og begreber fra århundredskiftet både i kunst, litteratur, arkitektur og videnskabsteori? Hvordan tolkes og evt. bruges disse ændrin-

ger til at fremme et bæredygtigt samfund med en tilsvarende bæredygtig ideologi?

Et væsentlig udgangspunkt må her være en undersøgelse af, hvorledes bevidstheden om natur og miljø bygges op i dagens samfund. Medierne, fra TV til skoleundervisning, spiller en væsentlig rolle for de begreber vi danner om miljø og natur. Det vil være oplagt at undersøge hvilke begrænsninger og muligheder der p.t. ligger i mediernes naturopfattelse – fra udenlandske natur- og miljøprogrammer til reklamer. Ligeledes vil det være nyttigt at undersøge hvilket natursyn og hvilken miljøbevidsthed der grundlægges i skolernes undervisning, således at miljøministeriet får et bedre samlet udgangspunkt for en fremtidig indsats på disse områder.

Andre relevante emner kunne være:

- natursyn, miljø og sundhed. En undersøgelse af hvordan vi opfatter os selv i forhold til naturen – dyr, jagt, forurening – og samspillet med opfattelsen af menneskets egen trivsel
- hverdagsressourcer, naturressourcer og miljø. Forskellige scenarier for hvordan man kan implementere en bæredygtig udvikling og hvilke konsekvenser det vil få
- visioner om et bæredygtigt samfund i forskellige sociale, politiske og videnskabelige kredse.

Menneske og natur

– nogle perspektiver

Af *Erland Porsmose*

Måske mere end noget andet land er Danmark en have, en stor, velordnet og pyntelig have. Vel ikke så storslået og smuk som bjerg og dal, prærie og canyon, vandfald og rivende strømme kort sagt som den uberørte, vilde natur gerne bedømmes med traditionens solide vægt, men netop pyntelig, velholdt, trimmet og med sin egen velkendte, tiltalende charme på alle årstider. I denne velholdte have er der naturligvis ikke plads til vildtvoksende, ukrudtsholdig og uberegnelig natur, som derfor er blevet fortrængt helt ud til havens yderkanter – til ellemosernes fjerne afkroge og i ørigt Danmark naturligvis især til stranden, klitterne og klinerne langs den 7000 km lange kyststrækning.

I dette uendelige grænseland mellem hav og land, mellem natur og have kan mennesket færdes i respektfuld andagt over naturens mægtige kræfter og hemmelighedsdyb og lige så vigtigt alligevel være på sikker grund. Mennesker opvoksede i velordnede haver nærer en naturlig mistro og angst for det uregerlige. I mytisk form er mægtige herskere fra Xerxes til Knud d. Store blevet befordret ned til havet for at give det ultimative bevis på deres herskermagt: at få også det mægtige hav, selve naturens sindbillede til at lyde deres befalinger. Indtil videre dog uden held, men hvem ved. Det er ikke så længe siden, at naturromantikken triumferede »Gik alle konger frem på rad i deres magt og vælde, de magted ej det mindste blad at sætte på en nælde«, – det klinger unægteligt hult i genteknologiens tidsalder.

I Danmarks have er der ikke plads til forfald og uhumskheder. Der er yderst få ruiner af herregårde, slotte og kirker bevarede. Langt hovedparten er blevet offer for genbrug og trangen til pyntelig orden. De sørgelige rester af fortidens spændende ruiner er i de senere år blevet tilbørligt vedligeholdt og muret op med beskyttende lag, således at også de i dag fremtræder som små ruinbygningsværker i mønsterværdig

stand. Intet under, at lossepladser, forurening og miljøsvineri virker som betændte, åbne sår i dette vort eget beskedne på det jævne, Paradis.

Når Danmark i årtier har ligget i forreste række, hvad angår landskabsbevaring og miljøbeskyttelse, er det nærliggende at se dette i sammenhæng med landets karakter og den heraf følgende meget brede interesse for miljøspørgsmål. »Natur og miljø« – Danmarks Naturfredningsforenings medlemsblad – udkommer i et imponerende oplag på 300.000 eksemplarer i et land med under 3 mill. husstande. Landets relativt beskedne areal og befolkningsgrundlag gør det endvidere overskueligt. En indsats kan ses og kan nytte. Et forskningscenter for Menneske og Natur ligger i smuk forlængelse af denne danske tradition, og skulle gerne befæste landets fremtrædende position i miljøspørgsmål også internationalt.

Udgangspunktet for forskningscentret Menneske og Natur er den aktuelle miljøkrise. I de senere år har en stigende opmærksomhed omkring miljøspørgsmål i medierne og blandt befolkningen efterhånden antaget karakter af en egentlig krisebevidsthed. Få er i tvivl om, at miljøet er i krise og, at mennesket selv er synderen.

Lige fra landbrugets introduktion i den yngre stenalder har mennesket naturligvis grebet ind i naturens kredsløb og søgt at forbeholde sig arealer til korndyrkning, til høslet og græsning. Dette i en stadig kamp mod den naturlige flora »ukrudtet« samt skov og krat, der bestandig søger at generobre de kultiverede arealer. »Natur« er i Danmark især skov og krat, der i sin relative ensformighed næppe ville tilfredsstille mange naturelskere, dersom man forestillede sig at landbruget ophørte og naturen fik lov at regere igen. Det smukt varierede kulturlandskab med agre, overdrev, enge, heder, stævningsskove o.s.v. er skabt af mennesket ved tilpasning af en mangesirenet selvforsyningsøkonomi i det førindustrielle landbrug til terræn og jordbundsforhold. Det er dette kulturlandskab med indslag af fortidsminder, historiske bygninger, landsbyer og købstæder, der af de fleste opleves som »natur«.

Også det førindustrielle landbrug kendte naturligvis til økologiske kriser i den forstand, at et givet område ikke længere gav mulighed for et fortsat stigende eller måske blot uændret udbytte ved en given udnyttelsesform og teknik. Jordudpi-

ning, sandfygning, forhugning af skovene og udvaskning af næringsstoffer var også aktuelle problemer for hundreder af år siden. Alligevel synes nutidens miljøkriser at have antaget nye og faretruende dimensioner som følge af menneskets øgede evne til at gribe ind og styre naturens processer.

Teknologiens stadigt mere uigennemskuelige vidunderverden led et afgørende tillidsknæk, da det viste sig, at de teknologiske og produktionsmæssige fremskridt ledsagedes af alvorlige bivirkninger og værre endnu ofte bivirkninger af helt uforudset karakter og uoverskueligt omfang.

Rovdrift på verdens skovressourcer er naturligvis et problem af voldsomt omfang, men dog en direkte følge af menneskelig handling og som sådan måske regulerbar og skaden genoprettelig. Anderledes med uoprettelige skader som uddyddelsen af et stigende antal dyrearter.

Psykologisk set er de værste trusler nok de uforudsete forvarslers om teknologisamfundets dommedag: Tjernobyl-katastrofen, skovdøden i Europa, fiskedød, forgiftning af grundvandet, drivhuseffekt og ozonhuller – alt varslers en tid, hvor menneskets rædsesregime vender våbnede mod sig selv. Den berettigede fremtidsangst næres af mediernes forgiftningsshow. En spand døde hummere i TV-avisen kan i den politiske debat være et argument på lige fod med nok så grundige analyser.

Miljøproblemerne har erobret en fremtrædende plads på den verdenspolitiske arena, hvor ressourceforbruget og den ledsagende forurening synes at blive en hovedmodsatning mellem det rige industrialiserede nord og det fattige underudviklede syd. Et modsætningsforhold der allerede i dag stiller den gamle øst-vest konflikt i skyggen i en sådan grad, at den kolde krig opleves som et forholdsvis fjernt historisk fænomen.

Til at håndtere miljøproblemerne har man iværksat to politisk administrative systemer: en grøn og en blå linie.

Allerede fra midten af 1800-tallet markerede fredningen af fortidsminder den stigende interesse for oldtiden. Foreløbigt arbejdedes på frivillighedens grund, men med naturfredningsloven af 1937 fik man en generel lovmæssig beskyttelse af fortidsminderne. To årtier forinden havde man tillige indledt arbejdet med fredningen af bygninger af væsentlig arkitektonisk eller kulturhistorisk værdi. Frem til den nugældende byg-

ningsfredningslovs ikrafttrædelse i 1980 blev knap 3000 bygninger fredet.

Filosofien bag fredningsinstrumentet er at skabe »heller« omkring helt umistelige historiske, kunstneriske værdier for på den måde at lede udviklingen uden om. En måske lidt naiv romantisk ide, der imidlertid har skånet mange af vore smukke, historiske bygninger og fortidsminder fra udslettelse.

Problemer er der nok af. Den fortsatte udvikling skaber stadig flere interessante mindesmærker, og hvor mange af dem skal bevares?

Fra en historisk synsvinkel er det mindst lige så interessant at bevare det typiske som det unikke. Hvordan forklare og begrunde valget af en almindelig type?

Et fortidsminde indgår i en landskabelig helhed, – hvad nytte til at beskytte fortidsmindet, hvis landskabet omkring det forandres til ukendelighed?

Tilsvarende kan en enkelt fredet bygning tage sig ynkelig ud i et totalt moderniseret gadeforløb. Men hvad værre er – tingene forbliver ikke uændrede fordi man sætter et frednings-skilt op som helle. Fortidsminder, ruiner, heder og overdrev skal plejes og vedligeholdes. Bygninger ligeså, og hvis ikke det offentlige skal betale det hele, må det tillades de private ejere at indrette bygningen til nye funktioner, der i værste fald kan medføre, at fredningen blot er bevaringen af et facadeudtryk, et harmonisk gadeteater.

Fredningsinstrumentet indeholder i sit væsen den grundlæggende og uløselige konflikt mellem en uomgængelig udvikling og ønsket om bevaring. Så længe det var få og unikke steder, der ønskedes bevaret kunne denne indbyggede konflikt håndteres. Men med nutidens satsning på bevaring af ikke blot markante fortidsminder og bygninger, men tillige af det indholdsrige smukt varierede kulturlandskab har fredningsinstrumentet tydeligvis nået et bristepunkt, hvor den grundlæggende filosofi må tages op til fornyet overvejelse.

Samtidig presser naturfredningsforeninger, bevaringsforeninger, folkelig interesse for værdifulde rekreative arealer og hensynet til den efterhånden meget valutatinge turisme fredningsinstrumentet til det yderste, hvor det ikke længere er nok at bevare, man må også genskabe – eller måske blot – skabe naturværdier, der opfylder de historisk-æstetiske-rekreative behov på produktionslandskabets bekostning. Den

blå linies dynamiske fremgang har her klart en afsmittende effekt.

Vand- og miljøafdelingerne har fået deres afgørende gennembrud i 1980'erne som en følge af den markante øgede politiske interesse for miljøproblemer og forureningsbekæmpelse. Samfundet investerer enorme beløb i at standse eller i hvert fald kontrollere forureningen, på at genoprette skader og retablere naturen. Hvor den grønne linies folk først og fremmest er humanister: arkæologer, historikere og arkitekter, er den blå linies folk domineret af naturvidenskab og teknik med biologer og ingeniører som bannerførere. Forureningsbekæmpelse opfattes som et økonomisk og teknisk problem, der grundlæggende set kan løses med de samme teknologiske midler, som har skabt forureningen.

Det gælder om at få maskineriet til at køre forureningsfrit og dermed endnu bedre, medens man søger at genoplive den tabte natur, om det så skal være ved at give søer kunstigt åndedræt som et kæmpeakvarium, ved fortsat udsætning af fiskeyngel – så nærtbeslægtet som muligt med de oprindelige brugere af vandsystemet, og ved systematisk opdræt af klokkefrøer.

Selvfølgelig kan mennesket logisk set ikke retablere natur på denne vis – det kan man kun ved at lade naturen gå sin egen langsomme gang. Men selv kunstigt anlagte og plejede naturreservater har stor betydning som konkrete symboler på, at indsatsen nytter – at udviklingen kan vendes.

Det humanistiske forskningscenter Menneske og Natur tager således dels sit udgangspunkt i de aktuelle miljøproblemer og den ledsagende krisebevidsthed, men naturligvis tillige i de politisk-administrative styringssystemer. Indtil videre er det et åbent spørgsmål, i hvilken grad humaniora kan bidrage til at løse eller perspektivere disse grundlæggende problemer, men centrets aktiviteter skulle forhåbentlig kunne give et svar på dette spørgsmål. Foreløbigt vil jeg med udgangspunkt i mit eget fag, historie, skitsere en mulig rolle for humaniora i miljødebatten.

Landskabet er historisk interessant. Kulturlandskabet er formet af mennesker igennem årtusinder. Lag på lag har hver periode afsat sig sine spor, der fortæller om menneskets ressourcemæssige samspil med naturen. For arkæologer, kultur-

geografer og historikere rummer kulturlandskabet en uendelig informationsmængde, der kan gøres til genstand for utallige undersøgelser. Landskabet er utvivlsomt vort største rigsarkiv. Det er humaniores forpligtelse at bidrage til sikringen af dette arkiv. Landskabet illustrerer den historiske virkelighed og gør den nærværende. Selv om tiden aldrig kommer tilbage, ligger det præcise sted der endnu, og måske har den historiske hændelse afsat sig konkrete spor. Tættere kan man ikke komme på den historiske virkelighed. Ekskursionsmål, fortælleverdi og oplevelsesverdi er nogle af de betegnelser, der kan knyttes til den næsten mystiske oplevelse: at stå på »stedet«.

Kulturlandskabet beretter om samspillet menneske-natur. Relationen menneske-natur opleves i nutiden ofte som modsætningsfuld, som et spørgsmål om menneske eller natur. Kulturlandskabets variation, indholdsrigdom og skønhed er imidlertid skabt af samspillet mellem menneske og natur. Mennesket har gjort landskabet smukkere i vore egne øjne – og har hermed også ansvaret for at værne om denne skønhed. Ikke at stjæle fra vore børn er et moderne slogan for den bæredygtige ressourcebevidste udnyttelse af landskabet. Lige så fuldt kunne man tale om ikke at stjæle fra vore forfædre ved at ødelægge det smukke landskab og den muld de efterlod. De to sæt tankegange karakteriserer en del af forskellen på filosofien bag den blå og den grønne linie. At undgå at stjæle fra vore forfædre kræver medvirkning af kulturhistorisk ekspertise i fysisk planlægning, herunder især i fredningsplanlægning og naturgenopretnings projekter.

Man må vide, hvad det er, man vil bevare. Kun historiske studier kan fastlægge, hvilken oprindelig helhed det bevaringsværdige element fungerede i, og hvilken fortælleverdi elementet som følge heraf kan tillægges, enten det er unikt eller typisk. En kulturhistorisk registrering er derfor en forudsætning for en rimelig systematisk udpegning og prioritering af bevaringsinteresser. Historiske registreringer er da også ved at være standard i fredningsplanlægningen. I Fyns Amt har Kartografisk Dokumentationscenter (Odense Universitet) nu i et årti samarbejdet med amtets landskabsafdeling vedrørende registrering og udpegning af bevaringsværdige landsbyer, hovedgårde og vandmøller.

Naturgenopretningen som ny miljøide. Med stadigt faldende kornpriser vil en stor del af det danske landbrugsareal – man skønner 10–20% – i de kommende år blive marginaliseret, hvorved forstås, at det ikke længere vil være rentabelt at bruge arealerne til kornavl. Arealerne tænkes i stedet fortrinsvis anvendt til en øgning af skov- overdrevs- og engarealer, til en styrkelse af friluftslivet og de rekreative interesser samt til egentlig naturgenopretning. Gennem naturforvaltningsloven tilfører det offentlige betydelige midler til denne omvendte koloniseringsproces.

Målsætningen for naturgenopretningen er at sikre landskabelig variation, gode biotoper, forbedret miljøtilstand, beskytte grundvandet og begrænse overskudsproduktionen. Samtidig vil man sikre arkæologiske og kulturhistoriske værdier, skabe rekreative arealer til friluftslivet, samt tilgodese forsknings- og undervisningsbehov. For første gang i århundreder ser det ud til, at balancen dyrket/ikke dyrket areal vil blive forskudt væsentligt til fordel for det ikke-dyrkede, der almindeligvis opfattes som natur. Samtidig har samfundet overskud og teknologi til en kæmpe plejeindsats – spørgsmålet er blot hvordan, hvor meget og ikke mindst hvorfor.

Naturgenopretning forstået på denne vis er naturligvis en kulturlandskabsgenopretning eller måske mere ærligt en kulturopretning, der vil kræve pleje af arealer bl.a. med afgræsning og brug af gamle driftsmåder. Hvilken kultur ønsker man da genoprettet? Sandsynligvis den der tidligere har været på stedet, men hvornår: o. 1800 – før dræningen, o. 1500 – i de højryggede agres tid, i vikingetid eller måske stenalder. Overvejelsen er nødvendig og afvejningen kan kun foretages på kulturhistorisk vis.

Man må vide, hvorfor man vil genoprette. Den lange liste over gode målsætninger i naturgenopretningspolitikken besvarer ikke spørgsmål som, hvor meget der bør genoprettes og til hvilket formål, om formålene ikke ofte vil vise sig at være i indbyrdes konflikt, og om man ikke kunne tilgodese, hvert enkelt formål bedre og måske endda billigere på anden vis.

Skal hele den danske »natur« genoprettes«, hvis der er penge til det og mulighed herfor. Naturligvis ikke, men hvorfor i grunden ikke, og hvorfor i grunden så store arealer? Er vi blot endnu engang ved at rydde op og anlægge en velordnet

naturhave på de arealer, der ikke længere skal bruges til korn, og på den vis tilfredsstille et dybt menneskeligt behov for orden, der ikke tillader blot at lade arealer »ligge«.

Naturplejen må nødvendigvis indgå i landbrugsdriften i området, således at landmændene på en del af arealet erstatter korn med dyrkning af natur til jagt, fiskeri, friluftsliv og turisme. Meget tyder på, at der i årene fremover vil være bedre økonomi i disse afgrøder, og utvivlsomt vil man samtidigt kunne tilgodese en række af naturgenopretnings politikkers vigtige målsætninger, men det fritager os ikke for at undersøge og diskutere forudsætningerne for naturgenopretning som et kulturfænomen.

Spirende konflikter mellem grønne og blå interesser vidner allerede om, at landskabsforvaltningen også i miljøhenseende rummer mange og til dels modstridende interesser.

Store ressourcer er sat ind på at skaffe rene vandløb, og som konsekvens heraf er der nu mulighed for at laksen kan vende tilbage til gavn og glæde for lystfiskere, men også som symbolet på, at indsatsen nyttede. Desværre kræver laksens frie vandring at diverse »faunaspærringer« i åerne først må fjernes. »Spærring« er jo et negativt ladet ord, men for kulturhistorikere er faunaspærringer ofte identiske med fortidsminder, endda tildels fredede fortidsminder som vandmøller med dæmninger, voldsteder, vadesteder, engvandingsanlæg m.v. For at udnytte åernes ressourcer har mennesket reguleret og stemmet op i 1000 år – skal disse levn nu vige for en ny udnyttelse, der kaldes naturgenopretning, og hvordan skal man kunne afveje to så væsensforskellige interesser.

Det humanistiske forskningscenter – Menneske og Natur – har i sin programerklæring lagt vægten på menneskets forhold til naturen i de sidste 200 år, hvor samfundet har gennemgået en rivende teknologisk udvikling, der afspejler sig i gennemgribende forandringer af vore omgivelser. Forandringer, der måske kun delvis, er slået igennem i den menneskelige adfærd, i moral og etik, natursyn og livssyn.

Er den krisebevidsthed, der så tydeligt manifesterer sig, dybest set et udtryk for at vore værdiforestillinger ikke har ændret sig i takt med den teknologiske og økonomiske virkelighed, der former vore omgivelser?

Hvordan formes og udvikles ideerne om det gode og smukke

landskab og det rigtige liv, som ligger bag vore naturgenopretnings og bevaringsideer. Ligger idealerne bag os – som det tabte Paradis – og hvorfor er landskabet omkring os ikke længere smukkere end nogensinde.

Hvornår blev mennesket en trussel mod naturen, eller i hvert fald begyndte at få bevidsthed herom. Hvordan spiller angsten for de opbrugte ressourcer, for grænserne for vækst ind på denne forestilling.

Er længslen mod naturen blot længslen mod den velordnede have fra potteplanterne i vindueskarmen over havens velplejede blomsterbede til dejligst vang og vænge.

Med imponerende gravhøje, bygninger, alleer, parker, fiskedamme og stengærder har mennesket i århundreder fyldt landskabet med tegn på prestige, magt og økonomisk formåen.

Hovedformålet med centrets forskningsprojekter vil være at koble de grundlæggende ændringer af landskabet igennem de sidste 200 år sammen med de samfundsmæssige ændringer og den ledsagende transformering af moral og livssyn i perioden. Det centrale tema er således sammenhængen mellem bevidsthed, adfærd og omformning af landskabet.

Hvilke gennembrudsfaser kan påpeges, og er de synkrone inden for landskabsændringer, driftsmåder, kunst, videnskab og politik.

Hvordan har gennemslagskraften været i forhold til samfundets klasser og sociale grupperinger.

Hvor mange »natursyn« har der været tale om i en given periode. Adskiller overklassens landskabsæstetik sig fra brugerens, fra landbefolkningens, og hvordan har urbaniseringen af natursynet spillet ind. Holdningsbearbejdningen i skolerne, græsrodsbevægelserne, medierne og de politiske processer vil være vigtige at belyse i denne sammenhæng. Kronologisk arbejdes foreløbigt i fire hovedafsnit, der samtidig markerer overgangen fra landbrugslandet Danmark med en bybefolkning på knap 20% til det urbaniserede servicesamfund, hvor styrkeforholdet er det modsatte.

Produktivitetsstigningen i landbruget har samtidig betydet, at dansk landbrug i dag dækker o. 15 millioner menneskers behov for animalske levnedsmidler, med en beskæftigelse på kun 6–7% af det samlede antal erhvervsaktive.

Landbrug er i bybefolkningens øjne på vej til at blive en eksotisk beskæftigelse – på linje med fiskeri – for en fåtallig, specialiseret arbejdsstyrke med en egen erhvervskultur.

Lige så lidt som fiskerne ejer havet og kan undgå reguleringer af fangstmetoder, fangstmængder o.s.v., lige så lidt vil bybefolkningen formentlig om få år holdningsmæssigt kunne acceptere, at landmændene ejer landet og kan undgå reguleringer af driftsmetoder, produktionsmængder, adgangsforhold o.s.v.

Denne grundlæggende ændring af samfundsorganisationen har fundet sted i fire hovedfaser:

1. *Naturdominans*. Hvor mennesket i hovedsagen tilpassede sig naturens ressourcer i en form for økologisk landbrug, og hvor forskydninger af den fremherskende balance i ressourceudnyttelsen oplevedes som en trussel.
2. *Teknologisk dominans*. I årtierne omkring 1800 brød et nyt økonomisk, teknologisk landskabssyn igennem. Bebyggelsen, landskabet, og driftsmåderne måtte omstrukturere sig for at gøre det muligt at udnytte de gunstige markedsøkonomiske konjunkturer. Fra midten af 1800-tallet stiger produktiviteten i landbruget så meget, at bybefolkningens andel for første gang i århundreder går ind i en konstant øgning på landbefolkningens bekostning. Fænomenet ledsages af en øget arbejdsdeling og en begyndende industrialisering.
3. *Institutionel dominans*, fra 1930'erne til 1980'erne. Det velorganiserede servicesamfund i velfærdsstaten etableres. Naturen gøres til genstand for planlægning og prioritering på linje med betalingsbalancen og byggeindustrien. Man prioriterer og afgør indsatsen ved konsensus. Den grønne linie etableres som politisk-administrativt organ.
4. *Ny naturdominans*. Det viser sig, at naturen ikke blot reagerer på konsensus. Atomaffald, ozonhuller og fiskedød skaber en ny krisebevidsthed. Den blå linie bryder igennem som politisk-administrativt organ.

Hovedtemaet er således, hvordan naturen og den menneskelige adfærd, økonomi og bevidsthed hænger sammen i de fire samfundssystemer, og hvilken udvikling der er sket heri. Har

menneskets bevidsthedsdannelse med andre ord fulgt med de grundlæggende ændringer i omgivelserne?

Mennesket danner sine billeder af virkeligheden og arrangerer hermed sin egen virkelighed på skrift eller i billedsprog. Med nutidens teknologiske og økonomiske muligheder er vi ligeledes blevet i stand til i hidtil uset omfang at omdanne vore omgivelser til en ny virkelighed svarende til vore bevidsthedsbilleder.

Omend centret i sin begrænsede levetid kun kan gøre sig håb om at besvare nogle af de rejste spørgsmål, eller i hvert fald at præcisere problemstillingerne, giver menneskets nærmest skræmmende muligheder for at forme og deformere naturen os al mulig grund til at reflektere over sammenhængen natur – adfærdsbevidsthed – adfærd – ny natur.

Forskningscentret Menneske og Natur på Hollufgård

Af Torben Grøngaard Jeppesen

Efter Statens Humanistiske Forskningsråds og Miljøministeriets beslutning om at bevilge midler til et forskningscenter ved Odense Universitet for en 5-årig periode påbegyndtes i forsommeren 1991 overvejelser om konkret placering. I forbindelse med udarbejdelse af ansøgning var det forudsat, at centret skulle placeres inden for Odense Universitets nuværende bygningsrammer, enten på Campus eller i de såkaldte »barakbygninger«, som rummede universitetet forud for det endelige byggeri. Under disse overvejelser – og vist nok på et møde i landbrugskredse i København – nævntes en placering på Hollufgård. Vedkommende, der nævnte tanken, troede rent faktisk, at det var meningen at placere centret dér i og med, at der i ansøgning og omtale af projektet var nævnt nære kontakter til det nyoprettede kultur- og museumscenter Hollufgård i Odenses sydøstlige udkant.

Denne »mis-opfattelse« blev straks vendt til spørgsmålet, hvorfor *skal* centret ikke ligge på Hollufgård? Allerede i sommeren 1989 var det blevet udmeldt, at dette sted skulle – med dets mange aktiviteter – baseres på konceptet »menneske og natur i fortid, nutid og fremtid«. Nærværende forfatter blev straks kontaktet, og ideen syntes umiddelbart oplagt. Efter nogle besigtigelser og drøftelser mellem kommende centerleder Svend Erik Larsen og undertegnede besluttedes det at arbejde videre med sagen og bl.a. inddrage arkitekt med henblik på at udfærdige indretningsplan og beregne ombygningsudgift. I løbet af efteråret 1991 var en aftale mellem Odense Universitet og Odense Bys Museer vedr. etablering af forskningscentret på Hollufgård fra januar 1992 og indtil udgangen af 1996 klar. Arbejdet med indretning af de mange kontorer med nødvendige faciliteter kunne iværksættes.

Inden der gås mere i detaljer med forskningencentrets fysiske lokalisering må det være relevant at fortælle om, hvad egentlig Hollufgård er. Der er tale om en gammel herregård, be-

liggende i Odense sydøstlige del, ikke langt fra Odense Universitet, og omgivet af store åbne mark- og skovarealer, som afgrænser mod øst til det nye parcelhuskvarter Holluf Pile og mod vest til industriområdet ved Hjallesø. Herregårdens historie fortæller sig tilbage til begyndelsen af 1500-årene, hvor Jørgen Marsvin (den ældre) grundlagde en hovedgård på stedet på grundlag af eksisterende ejendomme i dobbeltbyen Over og Neder Holluf. Gårdens høje alder kan stadig ses af hovedbygningen, der stammer fra 1577, opført af rigsråd Jørgen Marsvin (den yngre).

Udover hovedbygningen stammer herregårdens nuværende bygninger fra langt senere perioder, og de sammen med forskellige relikter i park, skov og have minder om et herregårdsmiljø i stadig forandring gennem de sidste mere end 400 år. Gårdens historie – herunder bygningshistorie – er fornyligt beskrevet nærmere i en lille publikation »Hollufgård – hovedgård og herresæde«, 1991, af Bo Barsøe-Andersson, hvortil der her henvises.

Herregården Hollufgård erhvervedes af Landbrugsministeriet i 1961 med henblik på at opbygge en landbohøjskolen dér. Erhvervelsen skal ses i lyset af, at Hollufgård med tilliggende flere hundrede tønder land ligger placeret umiddelbart op ad de store arealer ved Odense Universitet. I 1960'erne planlagdes i dette område en meget kraftig udbygning af uddannelses-tilbuddet i tilknytning til det planlagte nye Odense Universitet, altså således også en landbohøjskole. Disse planer blev dog senere opgivet – selvom Hollufgård så sent som i 1989 i medierne blev nævnt som en mulig lokalisering for Landbohøjskolen i København, da den endnu engang debateredes flyttet ud i provinsen. På det tidspunkt var Hollufgård dog ved at blive ombygget til noget helt andet!

Staten ønskede i slutningen af 1970'erne at afhænde Hollufgård med jordtilliggende efter de opgivne planer. Odense kommune erhvervede herregården i 1979 for at sikre sig udbygningsmuligheder mod sydøst. På erhvervelsestidspunktet lå der ikke konkrete planer for herregårdens brug. I begyndelsen af 1980'erne udarbejdede Odense magistrats 2. og 4. afdeling en rapport, hvori der skitseredes en række planer for stedets fremtid. Rapport og nødvendige lokalplanforslag m.m. vedtoges af Odense Byråd, og siden da har der med varierende intensitet været arbejdet på at realisere de opstillede mål. I 1989

overtog det kommunale museumsvesen (officielt benævnt Odense Bys Museer), der er organiseret som en hovedfunktion under magistratens 4. afdeling, hovedansvaret for Hollufgårds drift, idéudvikling og fortsatte udbygning. Ved samme lejlighed formuleredes en målsætning og handlingsplan for de følgende år. I målsætningen blev skrevet, at »I løbet af 3 år vil Hollufgård fremstå som et stærkt alternativ til Brandts Klædefabrik i Odense. Det nye kultur- og museumscenter i de landlige omgivelser i kommunens sydøstlige del skal baseres på samspillet mellem naturen og mennesket i fortid og nutid – og måske fremtid. Målsætningen er

- at gøre Hollufgård til et aktivt center, hvor de kulturelle/videnskabelige aktiviteter kan gro og finde samspil
- at give besøgende mulighed for at opleve og studere menneskets samspil med naturen/landskabet i fortid, nutid og gerne fremtid
- at fungere som et bynært udflugts- og turistmål.

Væsentlige elementer i udbygningen af Hollufgård vil være

- 1) at styrke helhedsindtrykket af Hollufgård som et samlet kultur- og museumscenter
- 2) at udbygge det spændende »spil« mellem fortid og nutid i alle aktiviteter, f.eks. de gamle herregårdsrelikter og de nyindrettede avlsbygninger, oldtidsmiljøer og moderne skulpturer – alt inden for rammen »menneske og natur«.

Det er væsentligt at understrege, at Hollufgård ikke kun skal være et museum eller et bevaret herregårdsmiljø, men et center i stadig omformning, hvor samtiden spiller stærkt ind. »

Idag rummer Hollufgård følgende institutioner, som på den ene side drives som selvstændige enheder, men på den anden side samarbejder, så kultur- og museumscenter Hollufgård udgør en samlet helhed udadtil: Fyns Oldtid-Hollufgård, Odense Bys Museers arkæologiske museum (oprindeligt Fyens Stiftsmuseum). Museet fik allerede i 1982 kontorer i hovedbygningen med henblik på at forestå udbygningen og for at »passe på stedet«. Det er nu planen, at hovedbygningen snart skal åbnes for publikum, bl.a. med interiører-opstillinger og udstilling om fynske herregårde og deres landskab. Udover

hovedbygningen råder museet over store udstillingsbygninger til særudstilling, permanent udstilling samt åbent magasin, foruden værkstedsfaciliteter, publikumsfaciliteter m.m.. I tilknytning til formidlingen af oldtiden er der under opbygning et ca 20 ha stort oldtidslandskab, hvor det er planen at vise oldtidens huse, grave, redskaber, landbrug m.m. i så at sige 1:1-skala. Som forudsætning herfor er gennem de sidste par år gennemført et meget stort naturgenopretningsprojekt med flytning af tusindvis af kubikmeter jord og omlægning af Lindved Å over ca 2 km ind gennem arealet. Projektet er delvis gennemført med midler fra Miljøministeriets og Fyns amts naturgenopretningsbevillinger. Med andre ord ligger der her et bud på 1990'ernes »naturopfattelse« -klar til at studere for det nye forskningscenter!

Odense Golfklub er også placeret på Hollufgård. Klubben råder over to store portfløje til herregårdsanlægget. Nord for herregården, på et areal mellem Hollufgård og Odense Universitet, er for nogle år siden anlagt en meget stor og smukt beliggende golfbane. Odense Golfklub forlader dog herregårdsbygningerne i april 1993, idet der rejses et stort og moderne klubhus i direkte tilknytning til baneanlægget.

Gæsteatelier Hollufgård er en tredje institution på Hollufgård. Atelieret omfatter flere bygninger og friarealer indrettet som værksteder for billedhuggere, der arbejder med jern, bronze, sten, ler, papir m.m. Værkstederne, der er under en daglig leders tilsyn, stilles frit til rådighed for såvel fynske billedhuggere som kunstnere fra ind- og udland. Sidstnævnte har mulighed for at få arbejdstid på Hollufgård i nogle måneder og herunder bruge stedets gæsteboliger lokaliseret i en oprindelig elevfløj. Herregårdens parker anvendes i sommerens løb som »udstillingsrum« for kunstudstillinger, ikke blot fra gæsteatelieret, men med værker billedhuggere fra ind- og udland. Udstillingerne arrangeres af et særligt Hollufgårdudvalg.

Odense Bys Museers Undervisningsafdeling er også placeret på Hollufgård. Afdelingen varetager hele museumsvæsenets tilbud om undervisningsmateriale, direkte undervisning og deltagelse i historisk værkstedsaktivitet samt er kontakttled til uddannelsesinstitutioner på hele Fyn. Bl.a. kan nævnes, at afdelingen gennemfører værkstedsundervisning i oldtidslandskabet med brug af bl.a. bronzealder-gården, og undervis-

ningstilbud, der udnytter natur- og kulturhistorien på Hollufgård. Netop i vinteren 1992–93 er det planen at udvikle et nyt stort undervisningsprogram kaldet »Gå på opdagelse på Hollufgård« for såvel yngre som ældre børn. Tilbuddet skal vise de mange muligheder for at studere og opleve natur og kultur på Hollufgård, bl.a. flora og fauna i et landskab, der

naturgenoprettes, i skovarealer, der tages ud af drift, i park, der holdes »økologisk«, i mølledam og å osv. Og ligeledes skal kulturhistorien med, de gamle bygninger, iskældereren, sneglehøjen, oldtidsrekonstruktionerne osv. Senest er Hollufgård Vandmølle blevet købt. Indtil videre skal stuehuset anvendes som gæsteboliger, bl.a. for forskere i forskningscentret. Selve møllebygningen skal fra starten af 1993 rumme en udstilling om vandløb gennem tiderne med følgende overskrifter: Det naturlige vandløb, vandløb som energi, vandløb efter en linial, vandløb som kloak og vandløb på rekreation. Udstillingen opbygges i snævert samarbejde mellem Fyns amtskommune, Stadsgartnerens afdeling og Odense Bys Museer.

Den daglige drift af det samlede Hollufgård-kompleks er som nævnt underlagt chefen for museumsvesenet, som tillige via sit sekretariat varetager udvikling, PR og markedsføring. Hollufgård er allerede nu blevet et yndet udflugtsmål for mange odenseanere og fynboere, og med de seneste års mange aktiviteter og store udstillinger er turiststrømmen også begyndt. Særlig markant står Hollufgård med hensyn til store særudstillinger. I 1991 var der tale om en udstilling om truslen mod den sydamerikanske regnskov, omfattende bl.a. opbygning af et stykke levende regnskov med planter, træer, dyr, fugle og fisk. Senere samme år gjaldt udstillingsaktiviteten Grønland og specielt sælerne og debatten om dem. I 1992 har temaet være EUROPA, og i de kommende år er der fastlagt et program, med temaer, der primært falder inden for rammen »natur og menneske«. I 1995 planlægges i samarbejde med forskningscentret en udstilling, der foreløbig har fået arbejdstitlen »Den vilde og den tæmmede natur«.

Forskningscentret Menneske og Natur har på Hollufgård fået en fin, smuk og spændende placering. Centret er fysisk placeret i en tidligere stor, smuk forvalterbolig på ca 350 kvm. Den gamle bygning fra 1833 er nænsomt ombygget til kon-torer, mødelokale, thekøkken m.m. Centret har herudover mulighed for at bruge Hollufgårds øvrige faciliteter, f.eks.

skolestuer, auditorium, udstillingssteder m.m. Odense Bys Museer stiller bygningerne til rådighed for centret, medens Odense Universitet betaler edb-udstyr, telefon, intern post, rengøring m.m. For Odense Bys Museer er det en spændende udfordring at få 15–18 forskere »tæt på« til at inspirere egen forskning og formidling. Samtidig har det ved aftalens indgåelse været forudsat, at forskningscentret skulle bidrage til udviklingen af og udbredelse af kendskabet til Hollufgård – og udnytte stedets muligheder for at formidle forskningsresultater direkte til et bredt publikum.

Odense Bys Museer byder derfor det humanistiske forskningscenter Menneske og Natur velkommen til Hollufgård, og vi ser frem til 5 gode, givtige, men tillige stærkt arbejdssomme år, der bl.a. vil kulminere i 1995 med den store særudstilling »Den vilde og den tæmmede natur«. Med forskningscentret vil der nu være mulighed for at leve op til ordene fra 1989: »Menneske og natur i fortid, nutid – og om muligt fremtid!« Rammerne for centret er hermed givet, lad os håbe, at forskernes tætte kontakt til herregårds-naturen, den genoprettede »oldtidsnatur«, kunstnerne, museumsfolkene, fritidsfolket og de mange videbegærlige gæster i udstilling, foredragssal, park m.m. vil være en givtig inspiration til originale resultater og en udfordring til at formidle bredt.

Fra natur til kultur – navneforskningens metodik

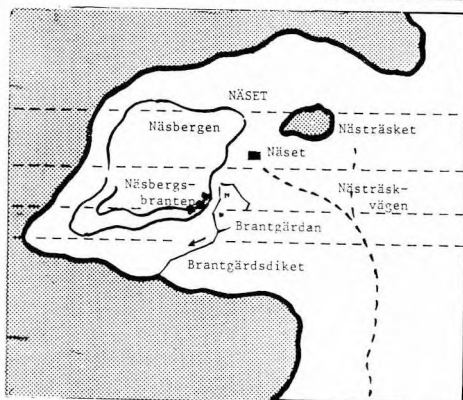
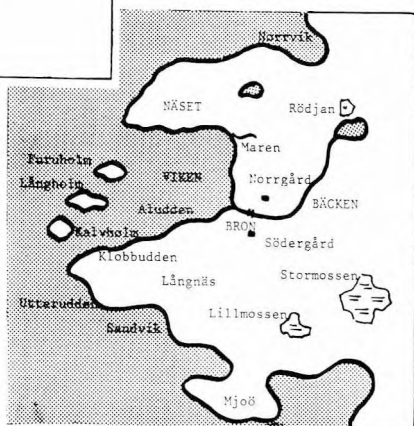
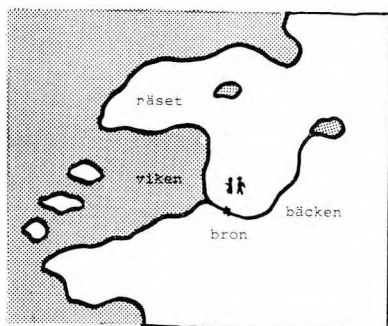
Af Bent Jørgensen

Enhver undersøgelse af kulturlandskabet vil før eller siden have behov for at inddrage stednavnematerialet. Både til konkrete undersøgelser inden for mindre områder og til mere oversigtlige formål for større områders vedkommende. Med det enkelte stednavn er traderet information fra det tidspunkt, hvor navnet blev givet. Det er navneforskningens opgave at forklare det sproglige indhold i navnene, at datere dem og iøvrigt sætte dem ind i sproglige og kulturelle sammenhænge. Navneforskningen har – som det vil være de fleste bekendt – især koncentreret sig om forståelsen af det sproglige indhold, men selv om dette i høj grad også har involveret interesse for dateringsspørgsmål, vil de fleste nok mene, at det er beskedne og højst omtrentlige resultater der er opnået på dette område. Noget kan man dog sige, men dateringsspørgsmålet venter på sit store sproglige gennembrud, og det venter næppe rundt om det næste hjørne.

Forvandlingen fra amorf natur til et stykke navngivet kultur kan i teorien beskrives på følgende måde:

en menneskelig	<i>aktivitet</i>	medfører	<i>lokalitetsfunktion</i>
som foranlediger	<i>observation</i>	der medfører	<i>lokalitetsbetydning</i>
som foranlediger	<i>omtale</i>	der medfører	<i>navnebehov</i>
som foranlediger	<i>navngivning</i>	der medfører	<i>navnekonvention</i>
som foranlediger	<i>navnebrug</i>	der medfører	<i>navnefunktion</i>

Denne model er hentet fra Kurt Zilliacus' *Onomastik* (Zilliacus 1975 p. 22) og et godt udtryk for, at finsk navneforskning i særlig grad har været på banen, når det gælder strukturteoretiske problemstillinger. Fra samme finske fremstilling stammer også de følgende modeller for udvikling af stednavneforrådet i et tænkt normallandskab.

Det ser meget tilforladeligt ud i al sin evolutionistiske enkelhed, men for en sikkerheds skyld prøver vi at konfrontere modellen med virkeligheden.

Enkeltgårde og enestegårde skulle efter modellen have et simpere system af underlagte mark- og naturnavne, en simpere mikrotoponymi, eller omvendt: man skulle kunne spore en stigende komplicationsgrad svarende til bebyggelsers øgede størrelse. I det følgende illustrerer tilfældigt valgte bebyggelser med gårdtal (omkring) 1, 5, 10, 20 gårde fra Nordsjælland og Nordvestfyn marknavnestoffets intensitet. Af hensyn til overskueligheden er der i de fleste tilfælde kun givet et tal for antallet af navngivne åse.

Tokkekøbgård, Blovstrød s., Lyng-Kronborg h.

MB 1682 – 1 gård

Nørre Wang

Wester Aas

Store bieris Agre

Kiettinge Wang

Parche Møges Agre

De Stackede Agre Slette

Kirche Stette Backen

Fire Kante Agre

Sandholmgård, Blovstrød s., Lyng-Kronborg h.

MB 1682 – 1 gård

Kollerøds wang

Wester Jndlucke

Søe Wangen

1 ås uden navn

Hullehøys wang

Vdj Hofpladzen

Kajerød, Birkerød s., Lyng-Kronborg h. MB 1682 – 5 gårde

Bierchereds Wang

Lunnebacken

Langemoße Ager

Rue Aaßen

Hylle Ager

Schoninge Ageren

Kierchebachen

Martens ager

Sten Stette Agerne

Gydes Hauge

Stettebiere

Fugelsangs Vangen

Schoufgaar Agerne

Kallehafuen

Stor Sten Stycherne

Synder dams Aas

Baune Bachen

Holmen, Sterdz holmen

Bye Agerne

Port Agerne

Giereds Agerne

Knol Agerne

Bøsing Agerne

Pigernis Knol aas	Aalle Kier støcherne
Broe Bøys Agerne	Hierte Sorg Stycherne
Heslegiereds Agre	Birchemose Ager
Nørre Wang	Schadekiers Agerne
Holchestycherne	Hesle giers Ager
Port Agerne	Birchemose støcherne
Snoge holm	Bastue Huls Ager
Lund Ager	Roeslet bachen
Soe Kiers støcherne	Strae Agger
San støcherne	Sollebjerg Ager
Nelaus støcherne	Leerbacherne
Rennebiere Ager	Breinebachen
Heue Tjønns stocherne	Stenkolß bøge

Avderød, Karlebo s., Lynge-Kronborg h. MB 1682 – 5 gårde
3 vange 36 navngivne åse

Niverød, Karlebo s., Lynge-Kronborg h. MB 1682 – 5 gårde
3 vange 51 navngivne åse

Sjælsmark, Blovstrød s., Lynge-Kronborg h.
MB 1682 – 5 gårde
3 vange 22 navngivne åse

Birkerød, s. og by, Lynge-Kronborg h. MB 1682 – 5 gårde
2 vange 21 navngivne åse

Blovstrød, s. og by, Lynge-Kronborg h. MB 1682 – 10 gårde
3 vange 54 navngivne åse

Usserød, Hørsholm s., Lynge-Kronborg h.
MB 1682 – 10 gårde
3 vange 65 navngivne åse

Grønholt, s. og by, Lynge-Kronborg h. MB 1682 – 10 gårde
3 vange 52 navngivne åse

Søborg, s. og by, Holbo h. MB 1681 – 18 gårde
3 vange 103 navngivne åse

Valby, s. og by, Holbo h. MB 1682 – 18 gårde
3 vange 129 navngivne åse

Annisse, s. og by, Holbo h. MB 1682 – 18 gårde
3 vange 137 navngivne åse

Skaderød, Veflinge s., Skovby h. MB 1682 – 1 gård
Nye Lycke Felles Lycke
Koehaffue Lycke Sùnder Lycke

Sværupgård, Vigerslev s., Skovby h.	MB 1682 – 1 gård
Høflings Lyche	Mellum Marchen
Høflings Banche	Toffte Lychen
Kallehafuen	Toffte Aggerne
Houmose eller Offuerste Lycke	Hoffmoesen
Maure Dellen	Bremmis Maae
Hundekiers Stycher	Hiaarese
Gyde Krogen	
Nye Lycke	

Serup, Søndersø s., Skovby h.	MB 1682 – 5 gårde
Mellum Marck	Mose March
Toffte Deel	Tofterne
Bro Aggere	Hør Hutter
Broe Eng	Gaadstes dild
Blom Aggere	Bre Kier
Hafre Holm	Hafre Holm
Wed Schytte Lychen	Moße Marchs EngHaffue
Siø Marchen	Lille Sterre Maal
Siø agre	Storre Sterre Maal
Leragre	Snee Maalingen
Andekiers Agre	
Sandager	
Sten Hyterne	

Kolshave, Guldbjerg s., Skovby h.	MB 1682 – 5 gårde
3 vange 21 navngivne åse	
Svenstrup, Sørslev s., Skovby h.	MB 1682 – 5 gårde
3 vange 23 navngivne åse	
Toderup, Sørslev s., Skovby h.	MB 1682 – 5 gårde
3 vange 14 navngivne åse	
Kosterslev, Sørslev s., Skovby h.	MB 1682 – 11 gårde
4 vange 47 navngivne åse	
Vedby, Søndersø s., Skovby h.	MB 1682 – 11 gårde
3 vange 55 navngivne åse	
Væde, Veflinge s., Skovby h.	MB 1682 – 11 gårde
4 vange 48 navngivne åse	
Bederslev, s. og by, Skam h.	MB 1682 – 17 gårde
3 vange 64 navngivne åse	
Skalbjerg, Vissenbjerg s., Odense h.	MB 1682 – 18 gårde
3 vange 54 navngivne åse	

Skåstrup, Ore s., Skovby h. MB 1682 – 22 gårde
4 vange 70 navngivne åse

Som man ser af disse sammentællinger og prøver på navnestoffet, er der for så vidt god overensstemmelse med model-
lerne. Jeg bringer med vilje ikke prøver på navnestoffet i de
større byer, for selv om antallet af åse stiger og dermed også
antallet af navne og endda i tilknytning hertil antallet af
navngivne lokaliteter iøvrigt i bymarken (enge, moser, mader,
høje m.v.), kan man ikke tale om, at kompleksiteten i navne-
stoffet stiger tilsvarende.

Undersøgelsen, der naturligvis er utilladeligt selektiv, har
ikke gået efter de største landsbyer, men det vil dog være
rimeligt at nærme sig en forestilling om, hvor overgrænsen går
for, hvad der er praktisk håndterligt. Man må jo huske på, at
der her er tale om et navnestof, som udelukkende er mundtligt
overleveret. De få skriftlige nedslag (i markbogen 1681–83 og
ved udskiftningen omkring år 1800), der er skyld i, at vi idag
kender dette navnestof, har jo ikke spillet nogen rolle for den
lokale brug af navnene. Fra Sjælland kan opstilles følgende
liste, der baserer sig på matrikelkort fra Smørum og Sømme
herreder, ordnet efter faldende antal matrikelkortnavne (åse,
enge, moser osv.).

By	Antal navne på MK	Antal gårde 1688
Gundsømagle	209	34
Herringløse	150	24
Ledøje	135	22
Veddelev	131	17
Svogerslev	118	17
Glim	114	19
Ballerup	113	13
Tranegilde	112	8
Kirke Værløse	107	12
Bringe	106	6
Smørumovre	104	15

Der er et rimeligt samsvar mellem navnetal og gårdtal, og de
problemer der er knyttet til hvert af disse parametre (for
navnene: differentiering ved tilføjelse af adskillende led, navn-
givne hævder/forpløjninger; for gårdene: relatering til størrelse

og bonitet, underopdeling) virker ikke sammen. At gårdantallet ikke er en helt tosset målestok frem for areal/bonitet fremgår af, at selv større enkeltgårde og hovedgårde i almindelighed har beskedent udviklede marknavnekorpora. En undtagelse herfra danner dog sådanne som relativt sent (f.eks. i 16. eller 17. århundrede) har bemærget sig gammel landsbyfællesskabsjord, jfr. Jørgensen 1981. Det er mit indtryk – men undersøgelser på området er ikke foretaget – at vi med de godt 200 navne under Gundsømagle befinder os ved overgrænsen for, hvad et ejerlav kan rumme af navne. Eller menneskeligere udtrykt: hvad et landsbyfællesskab i praksis har kunnet overskue. Man kan jo til sammenligning afprøve, hvor mange gader rundt om sin bopæl, man kan nævne ved navn.

Hvis de mængdeoplysninger, som jeg hidtil har givet, vil kunne bibringe det indtryk, at der er en eenstregtet forbindelse mellem det simple navnegods hos den lille enestegård og det komplekse mylder af navne i f.eks. Gundsømagle, dokumenterer det kun, at undersøgelsen som sagt er utilladelig selektiv. Der findes jo egne med en helt anden struktur af jordtilliggendet, og det har tydeligvis medført en helt anden opbygning af navnestoffet, som det fremgår af følgende eksempler fra Himmerland.

Tolstrup, Næsborg s., Slet h. MB 1683 – 20 gårde
 Ens Høys Vangs aars gøde
 Kornum Høys Vangs aars gøde
 Nør langs Vangs aars gøde
 Mellem Veiens Vangs aars gøde
 Smach Vangs aars gøde
 Grøns Høys Vangs aars gøde
 Sund *march* Vangs aars gøde
 Nørre Marchs aars gøde

Skivum, s. og by, Års h. MB 1683 – 23 gårde
 Skiel Høys uang Skiers schiffte
 Steen stue Vang Nørre Vang
 Marren Høys uang Horßiig schiffte
 Plandt dalß Vang Vester Vang
 Hødalß Vang Krymantels schiffte

Næsborg, s. og by, Slet h. MB 1683 – 21 gårde

6 årsgøder, ialt 43 navne
 Ranum, s. og by, Slet h. MB 1683 – 21 gårde
 7 årsgøder, ialt 25 navne
 Skibsted, s. og by, Hellum h. MB 1683 – 22 gårde
 8 årsgøder, ialt 35 navne
 Gedsted, s. og by, Rinds h. MB 1683 – 22 gårde
 9 årsgøder, ialt 28 navne
 Sønderholm, s. og by, Hornum h. MB 1683 – 30 gårde
 7 årsgøder, ialt 49 navne

Mens vi kan betragte de sjællandske og fynske prøver, som jeg indledte med at omtale, som udtryk for navnekorpora, der viser maksimal udfyldning, kan vi indordne de himmerlandske prøver som udtryk for minimal udfyldning. Imellem disse yderpunkter befinder sig navnekorpora fra alle tænkelige former for brugssystemer i landsbyfællesskaber.

De ovenomtalte navnekorpora fremtræder som meget faste størrelser. Men det er naturligvis udtryk for en grov forenkling. I det omfang man kan følge dem – typisk fra markbogen 1681–83 og udskiftningsager omkring 1800 samt visse steder i 1500-tallet – kan de sammenlignes med levende samfund med både tilgang og afgang af individer. Jeg henviser til Chr. Lisse: Tradition og fornyelse i marknavne (Lisse 1960). Som bekendt ender det med disse samfunds næsten totale undergang.

At følge deres tilblivelse konkret er ikke muligt, men i enkelte tilfælde kan man dog nærme sig.

Da opmålingsholdet i 1683 var nået til Kåtrup i Asferg sogn i Nørhald herred, måtte de i markbogen notere, at »de to gårde har ti indtægter (dvs. marker) og ej ved navn er indført, såsom dertil ingen navne på indtægterne af de mænd som nylig er der bosat kan benævnes«. Markbogen ender med at omtale jorden på følgende måde:

Gaardager

J Enghaufen
 Det Westerste fald vd med Heeden
 Ett Andet fald ved Pengs høj
 Fire blocher ved Rantrup march
 Nogle agre løber til Falddiget
 Threj Blocher Hoß Faaldiget

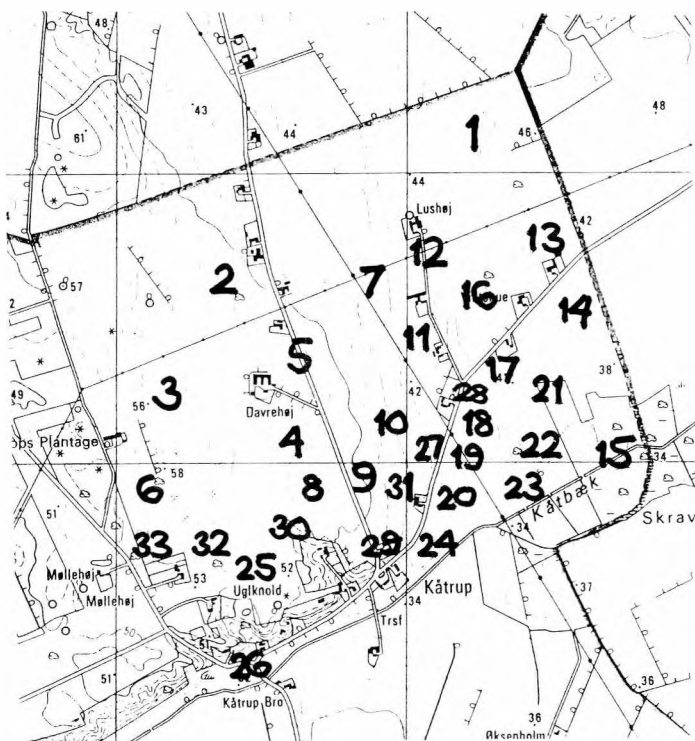
På den måde er der da kommet en smule hold på ejerlavet. Hvad der imidlertid i særlig grad tiltrækker sig opmærksomhed, er tilstanden knap hundrede år senere, da udskiftningskortet over Kåtrup blev tegnet i 1781.

MK 1781

1 Øster=Heede	17 Nordre Rend Agre
2 Blokkene ved True Vey	Opt 1955:
3 Daurehøys Agre oven	Rendeblokkerne
True Vey	18 Søndre Rend Blokke
4 Daurehøys Agre neden	19 Kiær Agre
True Vey	20 Sviin Blokke
Gst 1916, 1943, 1991:	21 Breed Eng Renden
Davrehøj	22 Knoll Eng
5 Østre Daurehøys Agre	23 Breed Eng
6 Hund Knols Blokke	24 Nordre Krins Eng
7 Lang Agre	25 Vester=Heede eller Jord
8 Faldet oven Byen	Bakket
9 Ladeknols Blokkene	26 Kiær
10 Faldet Sonden Tornene	
11 Pengshøys Agre	Optegnelse 1955:
12 Luushøys Agre	27 Spidsen
Gst 1878, 1916, 1943,	28 Rendeengen
1991: Lushøj	29 Enghaven
13 Told Agre	30 Fåredriften
14 Neden Told Agre	31 Foldblokkerne
Opt 1955: Tangager	32 Dalhøjen
15 Tollen	33 Dalheden
16 Knold Blokke	Gst 1878, 1916, 1943,
Opt 1955:	1991: Uglknold
Knoldblokkerne	

Som det ses har Kåtrup (i 1844 på 4 gårde) nu et marknavnesystem, og det adskiller sig ikke typologisk eller mængdemæssigt fra, hvad man i øvrigt finder i området. Når bortses måske fra de to højnavne Davrehøj og Lushøj samt det i 1683 nævnte Pengshøj, må vi regne med, at navnene er dannet mellem 1683 og 1781.

Helt tæt på navngivningsprocessen når det gælder marknavne kommer vi i den fynske hjulmager Hans Nielsens dagbog, ført 1813-33. Hans far flyttede i 1790'erne ud på gammel

overdrevsjord vest for Gerup. Det navnestof Hans Nielsen (født 1795) gengiver i sine ganske udførlige registreringer af årets markarbejder, må altså være dannet i hans egen levetid og rundt om ham selv. Det man kan iagttage i dagbogen kan bedst beskrives som marknavne under tilblivelse, men på forskellige stadier alt efter om man ser på begyndelsen eller slutningen af dagbogsperioden. Dagbogen er udgivet i 1989 af Lisbet Holtse.

Hans Nielsen, Gerup, Brahetrolleborg s., Sallinge h.

Marknavne på egen jord

De 15 første 1813–14

1. ind af Spisningskrogen

2. ude i Krogen uden for Porten
3. i den aarle Krog
4. ind af den aarle Krog
5. nede i den lille Krog
6. i Gaasekrogen
7. ned i Keilekrogen
8. et Stykke i Spisningskrogen
9. henne i Spisningskrogen
10. henne i Spisningskrogen
11. ind af Kjeilekrogen
12. ind af Gaasekrogen
13. ind af den næste Krog
14. henne i Leerkrogen
15. i den aarle Krog

De 15 sideste 1832–33

1. i Krogen ude for Porten
2. i den nordlige Spisningskrog
3. af den nordlige Spisningskrog
4. i krogen uden for Porten paa den østlige ende op til Veien som gaar ned til Kilden
5. i den østlige Ende af Krogen udenfor Porten op til Veien som gaar ned til Kilden
6. i Krogen bag Haugen
7. ud paa det 1ste og 3die Stykke i den aarle Krog
8. den Krog bag Haugen
9. i det 2det Stykke i den aarle Krog
10. i det sydvestlige hjørne af Krogen udenfor Porten, fra Veien til Kilden og til Veien til Knagelbjerg
11. i det 7de Stykke i den aarle Krog
12. i den sydlige Halvdeel af Krogen nordøst for Haugen
13. i det 3die Stykke i den aarle Krog
14. i det 1ste Stykke i den aarle Krog
15. i den nordlige Halvdeel af Krogen nordøst for Haugen

Navnene kendes ikke fra andre, senere kilder, og da de bliver til ved begyndelsen af en periode, som hastigt ender med, at brugen af marknavne næsten ophører, når de aldrig at blive konvention. Marknavnene i Hans Nielsens dagbog og i en

række andre bonde dagbøger er nærmere behandlet i Danske marknavne *live* (Jørgensen 1992).

Hidtil har jeg udelukkende opholdt mig ved navne på den dyrkede jord. De er jo udtryk for et meget landbrugsteknisk behov for opdeling af naturen, og det er selvsagt utilstrækkeligt, hvis man skal give et signalement af menneskets onomastiske bearbejdning af naturen. Det fremgår allerede indirekte af netop marknavnene, idet de selv i høj grad skatter til eksisterende naturnavne, se f.eks. Plandt dalß Vang, Langemoße Ager, Luushøys Agre i det ovenfor fremlagte materiale. Den eneste kvantitative undersøgelse på dette område viser, at mellem tofemtedel og trefemtedel af en række undersøgte byers marknavne indeholdt allerede eksisterende naturnavne (se G. Albøge et al. 1976 p. 20):

Det er næppe noget tilfælde, at vort ældst kendte navnestof vedrører naturlokaliteter som åer, søer, øer, næs, fjorde, bugter o.l. Altså meget basale og tit meget markante træk i omgivelserne, og normalt også af et omfang som gør det berettiget at regne med, at mange mennesker i et bestemt område har kendt disse lokaliteter og har haft behov for at omtale dem. Det er som bekendt det der skaber navne. De navne det her

Skema over de undersøgte dyrkningslokaliteter

Kategori 1. omfatter lokaliteter med sekundære navne (a. natur- og b. kulturnavne), 2. lokaliteter med primære navne og 3. ikke-navnebærende lokaliteter.

	TOTAL	?	1.	a.	b.	2	3
Gerlev	256	1	97 = 38 %	87	10	156 = 61 %	3 = 1 %
Kyndby	106	0	59 = 56 %	59	0	46 = 43 %	1 = 1 %
Sørbymagle	241	0	130 = 54 %	109	21	105 = 44 %	6 = 2 %
Errindlev	108	2	43 = 40 %	28	15	64 = 59 %	1 = 1 %
Ullerslev	94	3	55 = 59 %	52	3	35 = 37 %	4 = 4 %
Vindinge	263	7	162 = 62 %	149	13	98 = 37 %	3 = 1 %
Torslev	128	0	60 = 47 %	60	0	67 = 52 %	1 = 1 %
Haverslev	128	2	55 = 43 %	49	6	53 = 41 %	20 = 16 %

drejer sig om kan eksemplificeres således: Skjern (å), Gjavn (sø = Gentofte Sø), Als (ø), Franke (høj = Frankeklint), Vendel (fjord/farvand = del af Limfjorden).

Sådanne navnes høje alder fremgår dels af, at det indgående ordstof ofte er fælles for en række tilsvarende navne over hele det germanske sprogområde, dels af selve orddannelsesmåden. De er dannet ved afledning, det vil sige at der til en ordrod er føjet et element bestående af (evt.) kompositionsvokal + en eller et par konsonanter. I modsætning hertil står orddannelse ved sammensætning af to selvstændige ord. Denne måde at danne ord på er yngre end afledningsmetoden.

Vort navneforråd er, når man undersøger det nærmere, fyldt med sådanne gamle naturnavne. For sø- og ånavnenes vedkommende er de udgivet i en syvbindsmonografi inden for de seneste årtier. De øvrige navne må søges behandlet mere spredt. Det kræver lidt specielle anstrengelser at finde og erkende dette gamle navnestof. Ikke kun fordi det er gammelt, men også fordi de oprindelige navnebærere nu almindeligvis hedder noget andet. Faktisk er det kun vores øer, der i nogen udstrækning har bevaret det gamle navneforråd urørt (Mors, Als, Falster, Møn m.fl.). Søer, åer, næs, vige, fjorde osv. har i dag så godt som altid et sammensat navn, som ender på det nu kurante artsled. Altså f.eks. Skjern Å, Gentofte Sø, Trelldenæs, Mariager Fjord om henholdsvis en å, en sø, et næs og en fjord. Somme tider indgår det oprindelige naturnavn i det nuværende, f.eks. Frankeklit, Trelldenæs, men oftere kan det være navnet på en bebyggelse ved disse gamle naturlokaliteter, som har lagt navn til disse (Skjern Å, Harrestrup Å, Gentofte Sø osv.). Og ikke så sjældent foreligger der den spidsfindige situation, at det bebyggelsesnavn, som kommer til at indgå i navnet på naturlokaliteten, i sig selv er overtaget fra denne. Skjern Å's oprindelige navn er Skjern, men det er IKKE ånavnet som får tilføjet et å. Derimod er ånavnet på et tidspunkt blevet direkte overført til en bebyggelse i nærheden, og efter denne har åen så på et tidspunkt fået navn. Udredningen af disse forhold skyldes Vibeke Dalberg 1985 og 1991.

Den strukturændring som sker for de gamle danske naturnavne har næppe noget med forholdet til naturen at gøre. Det ville nemlig implicere, at danskernes naturopfattelse for vel ca. 1000 år siden var anderledes end den man havde i vores nabolande, hvor navne af den gamle type i stort tal oprethol-

des (Vänern, Glommen, Weser, Tyne, Amstel). Det der skete må derimod karakteriseres som et sprogligt sammenbrud, på linie med så mange andre udfald af bestemte paradigmer. Men det er på den anden side nok en overvejelse værd, om ændringen ikke efterfølgende har en virkning på opfattelsen af naturen. Signalerer mon ikke for en svensker f.eks. Lagan, Nissan, Siljan, Vänern osv. et indtryk af ælde og (måske tabt) vigtighed, som ikke tilsvarende indgives en dansker, der hører om Skjern Å, Nørreå, Arresø og Søborg Sø. En sprogpsykolog kunne muligvis nå resultater på dette område.

Der er et andet forhold – for så vidt også af spekulativ art – som må berøres i forbindelse med de gamle naturnavne, nemlig dette: De mennesker, som for minimum et til to tusind år siden udmøntede og vedligeholdt alle disse gamle naturnavne, har vel også omgivet sig med en række bebyggelsesnavne. Bebyggelser (bopladser/landsbyer) har de jo i al fald haft. Hvad det var for navne er det svært at give et klart signalement af. Den overvejende del af danske bebyggelsesnavne er dannet ved sammensætning, og selv om nogle af dem givetvis går langt tilbage i tiden (-lev-navnene sikkert til midten af 1. årtusinde), tilhører de som sagt typologisk set en yngre periode end de afledte naturnavne.

Skal vi et øjeblik spekulere os frem til, hvad disse gamle jernalderbebyggelser – vi åbner med vilje ikke perspektivet længere bagud end højst nødvendigt – så kan have haft for navne, synes der at være følgende muligheder:

- a. ord der betyder en eller anden form for bebyggelse
- b. afledninger angivende (anvendt om) bebyggelser
- c. naturnavne (allerede tidligt) overført til indtilliggende bebyggelser
- d. indbyggernavne anvendt om bebyggelse + revir.

Af a) er der ikke tydelige spor. En række usammensatte Torp, Torup tilhører efter størrelse og beliggenhed at dømmes torpnavnenes yngste periode, og navnetypen som sådan er også først vikingetidig. Et enkelt middelalderligt runebeleg *karti* »gård«, der er blevet identificeret med Gågerup, Ørsted s., Bågh. (DS 14 p. 302), kunne være eksempel på a). Afledninger som nævnt under b) kan ikke dokumenteres, og mulige eksempler på c) vil ikke kunne eftervises. Mulighed d) har været dis-

kuteret for en række -inge-navnes vedkommende, fordi de på vestgermansk område kendes anvendt på denne måde (Hastings = Hæstas folk). I nordisk anser man -inge-navnene for i almindelighed at være konkrete dannelser (Ståhle 1946), men en del af disse kan meget vel være dannet til indbyggerbetegnelser (eller -navne).

Disse refleksioner gør os ikke meget klogere på, hvad vore forfædre før de sammensatte navnes tid kaldte deres bebyggelser, og det betyder, at vi end ikke kan være sikre på, at de kaldte dem noget. Det er en mulighed, som vi på baggrund af hele den kendte, skriftligt belagte udvikling har umådelig svært ved at forestille os. At ideen dog er overvejelse værd, kunne man gerne se et indicium for i den omstændighed, at en meget stor del af det vi betragter som gode, gamle, sammensatte bebyggelsesnavne ikke etymologisk røber noget om bebyggelse. Det gælder navnene på *-løse* »lysning«, *-lev* »levning, arvegods« (note 1), *-rud/rød* »rydning« (note 1), *-tved* »rydning« (note 1), og det gælder den omstændighed, at mange store (og som man derfor må antage: gamle) bebyggelser ved historisk tids begyndelse bar sammensatte naturnavne, jfr. sognebyer som Brønshøj, Horslunde eller Vissenbjerg.

Naturen står i centrum, når vi betragter vores ældste navneskat, men navngivningen er ikke blind eller tilfældig, og hver gang vi finder et stednavn i naturen, må vi huske, at det er givet af et menneske til brug i den menneskelige interaktion, og at det pågældende stykke natur dermed er indtaget under begrebet kultur.

Note

1. »Arvegodset« behøver naturligvis ikke være bebygget, og »rydningen« behøver ikke være foretaget med henblik på bebyggelse. Om det sidste spørgsmål jfr. Kousgård Sørensen 1984, der anser nogle marknavne på -rød i Lyng-Kronborg herred for vidnesbyrd om forsvundne og i øvrigt ukendte bebyggelser. For navne, hvor forleddet er et personnavn eller en personbetegnelse, kan denne mulighed begrundes navnetypologisk, men for andre mark- og naturnavne på -rød vil en sådan tolkning i visse dele af Nordsjælland føre til antagelsen af et uholdbart stort antal forsvundne, hypotetiske bebyggelser.

Litteratur

- G. Albøge et al. 1976 = Lokaltet och namn. Hvilke lokaliteter får navn?, i: Ortnamn och samhälle. Aspekter, begrepp, metoder. NORNA-rapporter 10. Uppsala 1976 p. 13-25.
- Dalberg 1985 = Vibeke Dalberg: Gudenå-typen versus Gern Å-typen. Til spørgsmålet om epexege i danske naturnavne, i: Stednavne i brug. Kbh. 1985 p. 64-75.
- Dalberg 1991 = Vibeke Dalberg: Stednavneændringer og funktionalitet. Analogisk stednavneomdannelse, epexegetisk stednavnedannelse og stednavneskifte belyst ved danske toponymer. Kbh. 1991.
- DS = Danmarks Stednavne 1 ff. Kbh. 1922 ff.
- Holtse, Lisbet (udg.): En fynsk hjulmagers dagbog. Odense 1989.
- Jørgensen 1981 = Bent Jørgensen: Field-names on demesne land, i: Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape. Collected Papers. Denmark session 1979. Cph. 1981 p. 123-128.
- Jørgensen 1992 = Bent Jørgensen: Danske marknavne *live*, i: Studier i nordisk filologi. Helsingfors 1992.
- Kousgård Sørensen 1984 = John Kousgård Sørensen: Navn og bebyggelse, om -rød i Nordsjælland, i: Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984 p. 215-228.
- Lisse 1960 = Chr. Lisse: Tradition og fornyelse i marknavne, i: Ti Afhandlinger. Kbh. 1960 p. 96-124.
- Ståhle 1946 = C. I. Ståhle: Studier över de svenska ortnamnen på -inge. Lund 1946.
- Zilliacus 1975 = Kurt Zilliacus: Onomastik. Främst om struktur- och funktionsanalys och olika aspekter vid ortnamnsforskning. Helsingfors 1975.

Haven på museum

– oplæg til et forskningsprojekt

Af *Mette Skougaard*

Der er i dag en voksende interesse for gamle kulturplanter, gamle økologiske dyrkningsmetoder og ældre haveanlægs stilpræg og formsprog, som museerne forventes at kunne imødekomme.

Hertil kommer, at stadig flere museer engagerer sig aktivt i arbejdet med bevaring af historiske haver og etablering af gamle haveanlæg omkring museerne. Men mens haveanlæg ved slotte, herregårde, klostre m.v. er relativt veldokumenterede, findes der ingen systematiske og dyberegående undersøgelser af de enkelte landsdeles bondehaver, og det dokumentationsmæssige materiale for senere rekonstruktioner er på mange måder ubearbejdet.

Jeg vil i det følgende illustrere baggrunden for rekonstruerede haveanlæg med eksempler fra Frilandsmuseet ved Sorgenfri, hvis haver er de første af deres art her i landet, som på mange måder har dannet forbillede for andre museer både her og i udlandet.

Frilandsmuseet blev åbnet i Sorgenfri i 1901, og allerede på dette tidspunkt havde museets grundlægger, Bernhard Olsen, planer om at omgive museets bygninger med humle- og blomsterhaver, kål- og abildgårde og med løvtræer. Han havde stort kendskab til havekunst bl.a. fra sin tid som direktør for Tivoli 1868–1886, og det er ikke mindst hans fortjeneste, at Tivolihaverne fik deres enestående karakter.

De første haver på museet blev dog ikke anlagt efter de oprindelige planer. Bernhard Olsen fik i stedet anlagt strengt geometriske rosenhaver og bede med sjældne planter, som absolut ikke havde karakter af bondehaver, og som ikke på nogen måde knyttede sig til museets bygninger.

Efter de første år kom en tid, hvor man ikke havde ressourcer til havearbejdet, og det hele groede til. Den svenske etnolog, Sigfrid Svensson, har fra sin ungdom midt i 1920'erne til overinspektør Peter Michelsen berettet, hvordan han fra Lund

tog over Øresund og ud til Lyngby for at studere dansk folkekultur. Han havde sin kæreste med og han har fortalt, at det stærkt tilgroede Frilandsmuseum var et dejligt sted at sværme for nyforlovede.¹

Først da Kai Uldall blev leder af Frilandsmuseet i 1941 blev der for alvor sat skub i anlæggelsen af bondehaver på museet.

Den første større indsats blev gjort i forbindelse med de fynske bygninger. Bygningerne var hjemtaget i 1920erne og 1930erne, og man kendte intet til de originale haver, som man ikke ved nedtagelsen af bygningerne havde dokumenteret. Derfor måtte haverne rekonstrueres på grundlag af et omfattende materiale bl.a. Uldalls erindringer, notater fra hans mange rejser rundt i landet samt litteraturstudier. Inspiration til haveplaner blev hentet i Hans Rasmussøn Block: »Horticultura Danica« fra 1647 med tegninger, der viser forskellige inddelingsmåder af en haves bede. Også tidens forfattere påvirkede Frilandsmuseets haver. Poul Martin Møller beskriver i »Lægsgården fra Ølseby-Magle« planter der genfindes i museets haver. Den lille have ved gården fra Kølvrå er anlagt efter Jeppe Åkjærs digt: »Mors Have«.

To af de fynske haver viser tiden omkring år 1800 med små jordstykker opdelt efter forskellige funktioner: pryd-, frugt-, humle, kål- og urtehaver med symmetrisk anlagte bede i prydhaven. Haverne karakteriseres ved de firkantinddelte blomsterbede, der fremhæves af lavendel- og buskbomhække, stilpræg der leder tanken hen på renæssansens haver omkring slotte og herregårde med regelmæssige kvadratiske bede adskilt af gange på kryds og tværs – stilpræg der mere flere hundrede års forsinkelse og i formindsket målestok optræder i bondehaverne til efterligning af de store anlæg ved slotte og herregårde.

En tredje have viser en noget senere tid, ca. 1850, med firkantede bede omkranset af klippede buskbomhække og et rundt rosenbed i midten. Man aner med lidt god vilje det franske haveanlæg og den barokke formverden med symmetri omkring en midterakse.²

Hovedvægten i disse haveanlæg var lagt på at vise de mere interessante og specielle fænomener, f.eks. gamle læge- og blomsterplanter, frem for de kålplanter og andre grønsager, som har været dominerende i de gamle haver. Og det er ikke noget tilfælde. For intentionen var ikke primært at vise den

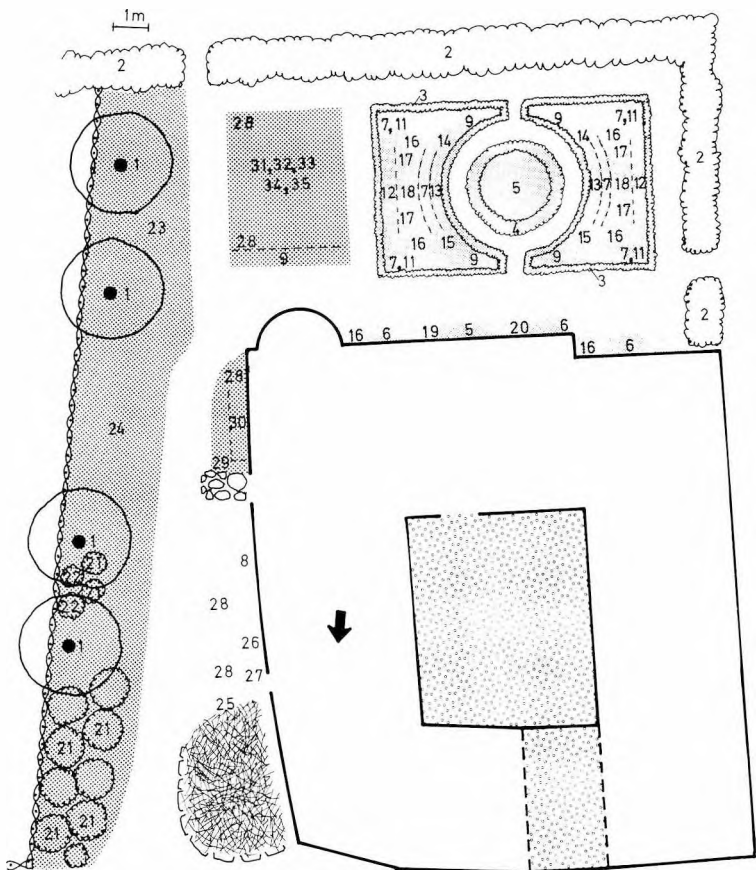

Fig. 1. Plan over haven ved huset fra Kirke Søby, Frilandsmusset, komponeret på grundlag af fhv. overinspektør Kai Uldalls undersøgelser. Havens stil repræsenterer tiden omkring midten af forrige århundrede med spor fra barokhavens symmetriske opbygning. Opmålt og tegnet af Mogens Brahe 1985.

enkelte bondehave, som den havde været. Man ønskede snarere at give et kulturhistorisk billede af interessante træk i anlægsform og plantesammensætning, for at vise hvordan havens stilarter har fundet vej til bondens have, og så spiller det

ikke den store rolle, at der næppe nogensinde har eksisteret haver, som helt svarede til de her omtalte.

Det harmonerer fuldt ud med den holdning, man på dette tidspunkt havde til valg af bygninger og metoden ved deres genopførelse. Der blev lagt vægt på at vise gamle konstruktionsformer og bygningstyper. Ved genopførelserne af bygningerne skulle de typiske træk fremhæves frem for de individuelle. Husenes tømmer blev rettet op og fornyet, og bygningerne mistede deres præg af generationer af beboeres brug og slid for at fremstå i en mere retlinet og nybygget form, der viste de stilmæssige træk på bekostning af det rent autentiske.³

Samtidig med at haverne blev taget op, blev også museums-parken omlagt, så man kunne genskabe karakteristiske landskaber og vegetation typisk for de forskellige landsdele, bygningerne kom fra. I museet er de fynske bygninger samlet i et landsbymiljø med gadekær, bystævne, landsbysmedje osv.

Husene fra det vestlige Danmark blev placeret i omgivelser der så vidt muligt modsvarer hjemstederne, ikke i landsbyer men som fritliggende bygninger omgivet af områder med hede, marsk eller klit. At skabe sådanne landskaber med planter, som ikke vokser naturligt i Lyngby, er meget arbejdskrævende, men væsentligt for formidlingen af bygningerne. Uanset hvor store anstrengelser man gør sig vil de rekonstruerede landskaber selvfølgelig kun være antydninger af forhold, som det er umuligt fuldstændigt at genskabe. Til gengæld har arbejdet med haverne skiftet karakter, idet man i stadig højere grad har sørget for grundig dokumentation af hver enkelt haves plan og beplantning og de enkelte bygningers omgivelser, inden disse flyttes til museet. Tidligere beboere er blevet interviewet og samtidig med at bygningerne blev taget ned, har man opmålt haverne, registreret planterne og hvor det er muligt har man også overført planter til museet.⁴

Kort sagt blev det nu intentionen at genskabe haverne således, at de i så stor udstrækning som muligt var i overensstemmelse med forholdene på hjemstedet. Denne ændring svarer til ændringen i arbejdsmetoden med hensyn til bygningerne på museet. Fra at genskabe bygningerne i en original form gennem omfattende restaureringer, er man gået over til at bevare senere tilbygninger, ændringer og ombygninger,

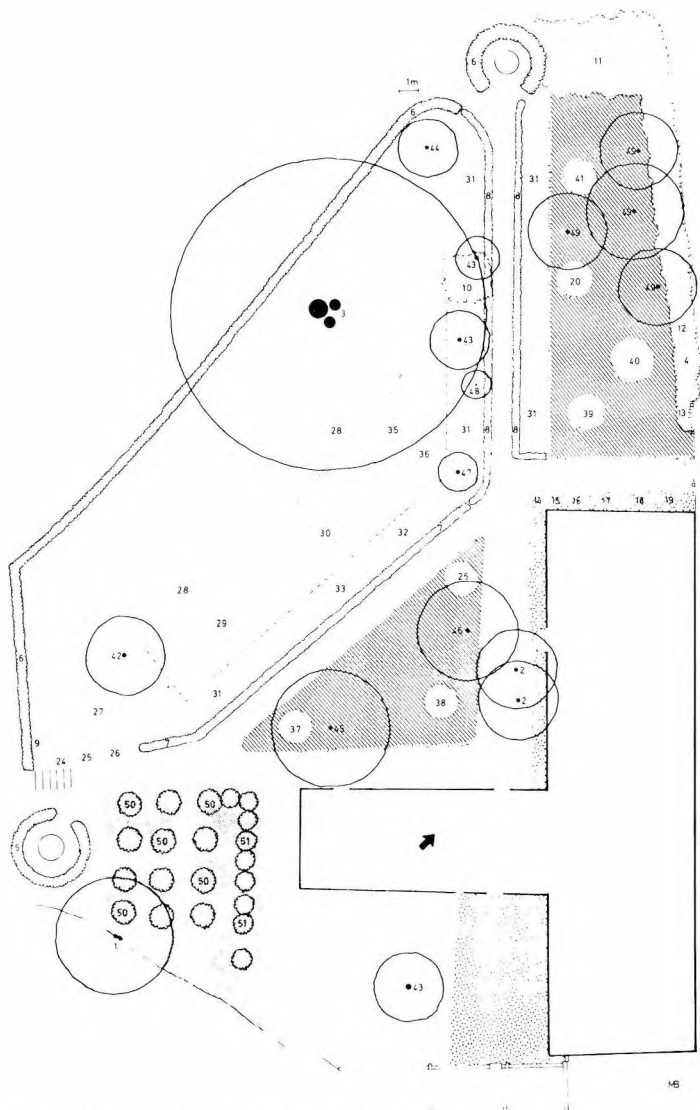

Fig. 2. Plan over haven ved vandmøllen fra Ellested, Frilandsmuseet. Haven er genskabt efter forbilledene fra hjemstedet i landskabelig stil karakteriseret ved uregelmæssige og varierede former. Opmålt og tegnet af Mogens Brahe 1985.

reparationer, slid osv., således at bygningen bliver bevaret så fuldstændig som muligt.

Et af de fineste eksempler på denne type kopieret haveanlæg er det ved museets fynske vandmølle, som i anlægsform repræsenterer tiden omkring 1890–1900. Her har den landskabelige engelske havestil, der havde været på mode i toneangivende kredse i 1700-årene, dannet forbillede for den velstående møller. I sidste halvdel af forrige århundrede blev det også mere udbredt at sætte pottedplanter i vinduerne i landbohjem, og en gammel aspidistra hjemtaget sammen med møllen fuldender det autentiske præg.⁵

Efterhånden som de gamle bondehaver ude i landet med stor hast forsvinder, får haverne på Frilandsmuseet en stadig større dokumentationsmæssig værdi. Slots- og herregårdshaver er som ovenfor nævnt, veldokumenterede i gamle tegninger og beskrivelser. Det er bondehaverne ikke, og derfor er Frilandsmuseets haver enestående. De tidligste anlagte haver rummer stil- og museumshistorie, de senere anlagte haver er kopier af haveanlæg, hvis lige for længst er forsvundet eller ændret til ukendelighed. Dertil kommer, at der i haverne vokser gamle sorter af forskellige planter, som det vil være vanskeligt at genfremskaffe, f.eks. er museets samling af gamle frugttræer bemærkelsesværdig.

Men arbejdet med haver og landskaber på Frilandsmuseet er ikke det eneste, der gøres på dette felt, og efterhånden er flere lokale museer gået aktivt i gang med at dokumentere og udforske den lokale havetradition på deres egn. I et samarbejde mellem Frilandsmuseet og et antal lokale museer er det, takket være støtte fra Statens Museumsnævn, blevet muligt at iværksætte et forsknings- og dokumentationsprojekt, for at få indsamlet landsdækkende viden om gammel landlig havekultur. Arbejdet indledes i dette år med et pilotprojekt der bl.a. har til hovedopgave at udarbejde en oversigt over eksisterende såvel bevarede som komponerede gamle haveanlæg i Danmark med redegørelse for disse haveanlægs kulturhistoriske og havebrugshistoriske baggrund.

På dette grundlag er det så intentionen at iværksætte egentlige undersøgelser og analyser af den landlige havekultur med udgangspunkt i tiden omkring de store landboreformer, og at følge havekulturens udvikling i 1800-årene op til vor tid.

Væsentlige problemstillinger vil f.eks. være:

Spørgsmålet om myndighedernes indflydelse på have dyrkningen på landet; ikke mindst i forbindelse med udskiftningen og udflytningen gjordes energiske forsøg på at fremme bøndernes have dyrkning primært ud fra økonomiske og nyttebetonede holdninger. Hvor stor gennemslagskraft havde disse bestræbelser, og hvordan var forholdene forskellige steder i landet?

Hvis man ser på havernes stilpræg og formsprog, er der tale om indflydelse fra højere stand, her med et tidsmæssigt efterslæb og uden de brud med traditionerne, som man kunne finde i herregårdsanlæg o.l. I landbefolkningens haver blev nyere former lagt oven på tidligere formelementer, bondehavens udvikling viser således en anden kontinuitet baseret på traditionerne, og i bondehaven kan man derfor aflæse elementer af havekulturens udvikling fra tidlige middelalder til i dag. Men hvorledes er denne nyhedsspredning foregået? Hvem har været innovatører, hvilken betydning havde havebrugslitteraturen, hvilken rolle spillede godsejeren, præsten, gårdmænd og husmænd?

Efterhånden som havekulturen udvikledes på landet i 1800-årene, er det spørgsmålet, om de ændringer i samfundsmæssige og landbrugsøkonomiske forhold, livsform og selvpfattelse, som manifesterede sig i arkitektur, boligindretning osv. også afspejles i havekulturen. Kan man indkredse en egentlig landlig havekultur med udvikling af et selvstændigt formsprog og stilpræg, kan vi finde en ny måde at betragte og anvende haven på, som er knyttet til »den ny tids bonde«?

Afspejler haverne en ændring i naturopfattelsen? Hvilken rolle har højskolebevægelsen haft?

En anden nok så væsentlig del af projektet vil være iværksættelsen af en landsdækkende registrering og dokumentation af ældre, velbevarede landbohaver. Havekunst arbejder med foranderlige materialer, og hver have er et flygtigt kunstværk. Efterkrigstidens ændringer på landet har været ødelæggende for de gamle, arbejdskrævende haver. Nye boliger opførtes, fritidsvaner forandredes og haven som husets fine, udendørs stue har gennemgået store forandringer. Græsslåmaskinen skal kunne komme frem, helst uden forhindringer, leg og spil kræver øgede arealer og man foretrækker en siddeplads ved en solvendt væg frem for skyggen i lysthuset. De gamle haver er for længst blevet utidssvarende. Det er derfor vigtigt at de, der

er tilbage, registreres nu, mens der endnu kan findes rester af den gamle havetradition på landet.

Noter

1. Peter Michelsen: Fortid på Friland. Hvordan et frilandsmuseum bliver til. 1990 s. 41ff.
2. Grethe Jørgensen: De fynske haver på Frilandsmuseet. Nationalmuseets Arbejdsmark 1986 s. 49ff.
3. Peter Michelsen: Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Museets historie og gamle huse. 3. udg. 1985. Frode Kirk og Bjarne Stoklund: Moving Old Buildings. Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet, History & Activities. 1966. Peter Michelsen: The Origin and Aim of the Open-Air Museum. Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet, History & Activities, 1966.
4. Erik V. Jensen: Frilandsmuseet – haver og landskab. Nationalmuseets Arbejdsmark 1977 s. 69ff. Peter Michelsen: Fortid på Friland. Hvordan et Frilandsmuseum bliver til. 1990 s. 50f.
5. Grethe Jørgensen ovenfor anf. s. 52f.

Naturretten og den danske bonde

Af *Ingrid Markussen*

Naturret og naturlove, som de kommer til udtryk overfor bondestanden i 1700tallet, kan synes at være et lidt luftigt tema at tage op blandt landboforskere, der er vandt til at stå med begge ben på jorden. Lad mig derfor begynde lige så ydmygt som naturretsforfatteren Hans Paus. Han skrev i 1750 i forordet til bogen: »Naturens Ret som en Grundvold til den Danske og Norske Borgerlige Ret«:

»I det Øvrige vil jeg have mig udbedet den gunstige Læsers Yndest og milde Dom, om noget udi dette Skrift skulle findes, som ikke saa aldeles nøye var observeret, thi mange Øyen see meere end et, og der er Grader udi et hvert Menneskes Indsigt, saa at alle Mennesker ere ikke lige Kløge, lige Lærde og lige Dybsindige. Men enhver gør sin Pligt, naar han bruger sit Pund til Guds Ære og sin Næstes Nytte og Gavn, hvilket er det eeneste jeg vil have erindret til dette mit Skrifs Forsvar«.

Når jeg i det følgende beskæftiger mig med naturret, gør jeg det hverken som retshistoriker eller som idehistoriker. Jeg ser altså ikke naturretten i forhold til andre retssystemer, som f.eks. den romerske ret eller retspositivismen.¹ Jeg er uddannelseshistoriker, og arbejder med grundlæggende forestillinger i samfundet om den viden og den dannelse, som folket bør have. Det er i empirisk materiale, at jeg har mødt naturretten som et etisk tankesystem om menneskets indre natur, og den påvirkning mennesket modtager fra den ydre natur. Hvis man vil forstå den samfundsmæssige udvikling i 1700tallet, er det efter min opfattelse nødvendigt at kende naturretten.

Kendskab til naturretten og til tanker om en naturens lov har også apel til os i dag, hvor vi ofte hører opfordringer til at få mere moral og etik ind i skolens undervisning og i retssystemet, og hvor vi som her står i et center, der oplever et behov for at udtrykke sig om menneskets sammenhæng med naturen.

Tanken om en naturlov, som en lovbundet ordning af uni-

verset, der gav regler for, hvordan mennesker skulle indrette sig i samfundet går tilbage til antikken. Den blev videreudviklet af middelalderfilosoffen og skolastikeren Thomas Aquino, der udarbejdede en teori om tre love: den af Gud åbenbarede ret, den heraf følgende guddommelige lov i menneskene, og den af mennesker skrevne lov. Naturretten blev således et guddommeligt styrende princip, som står over den positive ret; en art etisk grundlov.

Hos den tyske filosof Samuel Pufendorf blev naturens lov i 1600tallets anden halvdel en etisk lov, som mennesker i kraft af deres fornuft kan og må acceptere. Den religiøse grundtanke gør den let at indpasse i f.eks. den pietistiske tænkning.

I 1700tallets oplysningstid svækkes den religiøse grundtanke, og en mere sækulariseret udgave gør sig gældende: den menneskelige fornuft kan uden et guddomsprincip acceptere en etisk grundlov. Naturloverne og naturretten bliver efter denne opfattelse fornuftens eller samvittighedens stemme i det enkelte menneske.

Naturens Lov, som vi kender den fra 16 og 1700tallets politiske og økonomiske reformskrifter, gav udtryk for en opfattelse af, at alle mennesker var fødte lige på jorden, at menneskerne fra begyndelsen alle var frie, at de senere slog sig sammen i selskaber og stater, og at de af praktiske grunde overdrog en faders myndighed til en regent. Derfor passer naturretten udmærket til enevældige regimer. Oplysningsfilosofferne udviklede tanker om denne frivillige kontrakt mellem folk og fyrste – stadig henholdende sig til naturretten. Naturretten blev politisk dynamisk – med dens hjælp kunne der stilles krav til regenten om aktiv handling for at udvikle samfundet. Regentens opgave var ikke mere kun at sørge for rammerne for samfundet i en lov og orden-politik. Med baggrund i naturretstænkningen blev der stillet forventninger til regenten om at være aktiv, idet det var hans opgave at sørge for *det fælles bedste* – det almenne vel, eller som det også hed: folkets lyksalighed.

Endnu var det fælles bedste identisk med STATENS VEL. Befolkningen skulle f.eks. lære at elske staten højere end sig selv. Den i Danmark så indflydelsesrige tyske 1700talsfilosof, Christian Wolff, talte imidlertid ikke om staten. Wolff undgik konsekvent udtrykket staten. Han talte og skrev om »Das Gemine Wesen«. Hermed nærmer vi os en moderne opfattelsen

af et samfund bestående af et folk og dets valgte styre, og ikke en enevældig stat.

Regenten, som statens tjener var et idealbillede, men et ideal, der kunne benyttes af en intellektuel elite, der var tilhængere af reformer. Det var sprængstof i naturretstankerne.

I 1700tallet sker der en markant udvikling i naturlovstænkningen. Medens teoretikerne tidligere talte om naturloverne som *et princip*, der var gældende for alle mennesker – noget der lå i menneskets natur – uanset hvor og hvornår de levede på jorden, så udviklede bl.a. Montesquieu tanker om, at naturens forskellighed udvikler mennesker forskelligt. Folkenes karakter bliver derfor forskellig alt efter »lufts og egns beskaffenhed«, som han udtrykker det, og følgelig må de love, der udvikles blive forskellige i forskellige stater.²

Det er egentlig en helt anden form for naturtænkning, der gør sig gældende hos Montesquieu end hos f.eks. Samuel Pufendorf. Montesquieus opfattelse fik hurtigt politiske konsekvenser for Danmark. En af tidens førende teoretikere, den tyske teolog, J. D. Michaelis fra Göttingen, foretog nemlig, ud fra Montesquieus tanker om lufts og egns beskaffenhed og betydning for lovgivningen, en analyse af den i Danmark gældende mosaiske ret. Den mosaiske ret var blevet indført i Danmark efter reformationen. Michaelis påviste, hvordan den mosaiske ret skyldtes særlige forhold hos jøderne, og følgelig ikke kunne lægges til grund for en alment gældende morallov. Den danske jurist Kofoed Ancker tilsluttede sig kritikken. Konsekvensen blev en ændring af ægteskabsretten i slutningen af århundredet og ændringer indenfor den strafferetlige behandling af en række sædelighedsforbrydelser og manddrab.³

Naturretten blev således et idemæssigt kraftfelt i den intellektuelle elites samfundsdebat, samtidig med at den gennem hele århundredet havde en kolosal betydning for dansk lovgivning. Naturretten blev den herskende retning indenfor dansk retsvidenskab. Der foreligger fire danske publikationer om naturret i løbet af 1700tallet.

Ludvig Holberg var den første, der skrev et værk om naturret og folkeret. I 1716 udkom »Introduktion til Naturens og Folkerettens Kendskab«, der byggede på Hugo Grotius, Christian Thomasius og Samuel Pufendorf. Efter at det juridiske

studium var blevet etableret på Københavns Universitet i 1736, blev jurister og embedsmænd uddannet efter dette værk.

I 1750 udgav *Hans Paus* det omtalte værk: »Naturens Ret som en Grundvold til den Danske og Norske Borgerlige Ret.« Hans Paus er ikke omtalt af moderne danske retshistorikere, som Ditlev Tamm og Sv. Gram Jensen. Uden betydning for den juridiske uddannelse var han ikke. I undervisningen på Sorø Akademi blev der henvist til netop dette værk.⁴ Her henvistes også til Holberg.

Det næste danske værk om naturret blev i 1770'erne skrevet af *Lauritz Nørregaard*: »Natur-Rettens første Grunde«. Ifølge Ditlev Tamm var Nørregaards bog en tillæmpning af Chr. Wolffs naturretssystem, udtrykt i 1720 i: »Vernünfftigen Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen«, og i hans lærebog fra 1740'erne: »Institutiones juris naturae.«

Sidst i århundredet fulgte det fjerde værk om naturret, skrevet af professor i lovkyndighed ved Københavns Universitet, *I. F. W. Schlegel*: »Naturrettens eller den almindelige Retslæres Grundsætninger«. Det er påfaldende, så stille det derefter blev om naturretten. Schlegels værk er det sidste, der blev skrevet om naturret i mange årtier.

Naturrettens betydning for bondestanden ses på forskellige måder – indirekte i de holdninger, der kommer til udtryk hos dem, der interesserer sig for og arbejder med bondesagen – i første omgang den elite, der uddanner embedsmænd og godsejere, hos forfattere af landøkonomiske skrifter og statsteoretisk litteratur, endvidere politikere, godsejere og endelig de forfattere, der skriver oplysende litteratur for bønder og lærebøger til skolens undervisning.

Direkte kan betydningens ses i reformlovgivningen og i private tiltag på godserne.

Naturretten kom også til at påvirke bondestanden selv i form af ændrede holdninger, som naturligt måtte følge af de påvirkninger, som standen udsattes for af politikere og økonomer og af skolens ihærdige påvirkere. Disse konsekvenser af naturretstankerne er for så vidt mere interessante end de først nævnte, men også langt sværere at dokumentere.

1. Den indre natur. Naturretten i Jacob Badens lærebog for bønderbørn

Lad mig eksemplificere naturretstankernes indflydelse på pædagogisk tænkning ved at tage en enkelt lærebog frem, der henvendte sig til bønderbørn.

Det drejer sig om Jacob Badens »Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønderbørn«, skrevet i 1766, tilegnet J. H. E. Bernstorff. Jacob Baden var bror til forvalteren på Bernstorffs gods, Terkel Baden, der gennemførte godsets jordreformer i 1760erne.

Baden lægger ud med et vigtigt spørgsmål: »Bør Bonden oplyses om sine Pligter? Er det billigt at den Deel af Borgerne, som allermeest føler Lydigheds Aag, allermindst underrettes om Grundene til sin Lydighed? Er det ikke bedre at Bonden bliver i sin Vankundighed og sukker, end oplyses og knurrer? ... Hvad hjælper det«, fortsætter Baden, »at Moralisten befaler ham at elske sine Medborgere, naar alting omkring ham indbyder ham at hade dem? Kærlighed til Fædernelandet er i mine Tanker en Chimære, naar den ikke oplives ved Selvkærlighed. Vi var Mennesker førend vi bleve Borgere, og intet kan forbinde os til at arbejde paa andres Lyksalighed, naar vi ikke med det samme arbejdede paa vor egen. Det er Naturens Orden, den ere ingen Love eller Indretninger i Stand til at kuldkaste.«

Bonden trængte til »Frihed førend til Oplysning«, siger Baden, og er af den opfattelse, at »Kærlighed til Regenten og Fædernelandet grunder sig paa Kærlighed til Forældre og Børn, da Familien er et lille Fæderneland.«

Udtryk som: Pligt – medborgerpligten at elske sine medborgere ved at arbejde på andres lyksalighed – selvkærligheden – friheden – naturens orden, der står over al lov og alle indretninger i samfundet – at vi alle var mennesker før vi blev borgere, og familien som kernen i staten, viser, at det er naturretens pligtlære, der toner frem hos Baden.

Pligtlæren

20 år før Baden skrev sin bog var pligtlæren blevet indgående behandlet i et værk af Samuel Pufendorf: »Et Menniskes og en

Borgers Pligter efter Naturens Lov«. Den udkom på dansk i 1742.⁵

Pligten er i naturretten det etiske princip, som Kant senere udvikler til det, der kaldes Kants kategoriske imperativ »Handl på en sådan måde at din handling kan lægges til grund for et alment gældende princip.«

Kants tanker er særdeles aktuelle i dagens pædagogiske debat, hvor man efterlyser mere bevidsthed om et etisk grundlag for skolens undervisning.

I sin bog inddelte Pufendorf pligterne i: pligterne mod Gud, pligterne mod sig selv og pligterne mod andre. Nogen vil måske være tilbøjelig til at mene: Dette er ikke naturretstanker. Det er tanker, der går tilbage til Luthers reformation. Det er på sin vis rigtigt. Også Luther taler om pligter, men *en* af pligterne har i naturretten fået en stærkere accentuering: pligterne mod sig selv. Selvkærligheden er et fundamentalt træk i naturretten, der kom til at påvirke den pietistiske tænkning, som vi kan se det hos Pufendorf. Der er ikke tale om egoisme, men om en fornuftig pleje af menneskets sjæl og legeme. Da sjælen ifølge denne opfattelse bestod af vilje og forstand, blev konsekvensen en pædagogik, der gik ud på at styrke viljen og fremme forstanden.

Pligtlæren og forstandsøvelserne bliver i slutningen af 1700tallet udviklet i skolens lærebogsmateriale, både i læsebøger og i religionsbøger, og vi kan møde den i en almen interesse i det antikke bud: »Kend dig selv«, med opfordringer til hver dag at afslutte dagen med et lille regnskab over gode og forkerte handlinger.

Som fag eller emne kaldtes pligtlæren også morallære og var, hvad mange oplysningspædagoger mente, den eneste del af den kristne børnelærdom, som burde læres i skolen. I biskop Balles Lærebog fra 1791, der afløste Erik Pontoppidans katekismeforklaring indgår pligtlæren som bogens anden halvdel.⁶

Pligtlæren gik videre i skoleloven af 1814, hvor der i indledningen tales om børnenes skyldigheder over for Gud, sig selv og andre. Naturretten har således på dette punkt sat sig dybe spor i skolens idemæssige grundlag og har været af betydning både for bondestand og for andre stænder.

Naturretslig samfundsopfattelse

I Jacob Badens lille bog kommer også andre naturretsideer til at præge hans tekst, bl.a. i omtalen af forholdet mellem regent og borger. Han spørger bl.a.: »Hvad er en god Konge?« og lægger selv svaret i barnets mund: »En god Konge er en Regent som vaager paa det omhyggeligste for sine Undersaatters Velfærd, og troer, at den paa det nøyeste er forbunden med hans egen, som ikke udvælge andre Personer til at udføre sin Villie, end de om hvis Dyd, Redelighed og Indsigt han er overbevist.« Herpå spørger han: »Hvad er en god Øvrighed?« – »Kan en Øvrighed være slet naar Regenten er god?«, og senere: »Hvad er en god Borger?«. Svaret her er: »En god Borger kalder jeg enhver som i sin Stand og efter sin Evne udretter noget got og nyttigt.«

»Naar er en Bonde en god Borger?«, spørger Baden videre, og svarer: »Naar en Bonde anseer sig for en vigtig Medlem af Fædernelandet, og troer at dets Beste beroer meget paa om han dyrker sin Jord vel eller ilde, med Flid eller skiødesløst, om han opføder sine Børn til Gudsfrygt og Arbejdsomhed, eller til Ugudelighed og Dovenskab, om han betaler sine Skatte og Afgifter til rette Tid eller ikke...«

Næste spørgsmål: »Naar ere en Bonde en slet Borger?« får svaret: »Naar en Bonde foragter sig og sin Stand, og troer at hans Flittighed eller Dovenskab, Dyd eller Udyd ingen Indflydelse har i det Almindelige Beste, naar han erlægger sine Skatte og Afgifter tvungen, søger at berige sig med sine Medborgeres Ulykke og deslige...«

Der bliver spurgt: »Er Bondestanden en vigtig Stand?«. Og svaret er: »Ja. Det er den talrigste Stand i Landet... der i Fredstid holder de fleste Hænder i Arbejde... i Krigstid leverer de fleste Mennesker til Landets Forsvar. Den Stand ved hvis Flid og Vindskibelighed de Levnetsmidler frembringes, som Menneskene allermindst kunne undvære til Livets Ophold...«

Der spørges også til husmænd og landarbejdere, og barnet får at vide, at de er gode borgere, når de trolig forretter, hvad husbonden befaler ham: »saa er han lige saa god Borger, som den, der er i høyste Stand og har de bedste Vilkaar; thi det kommer ikke an paa, hvor meget en udretter til Fædernelandets Beste, men med hvad Villie han udretter det som Forsynet har givet ham Kræfter og Vilkaar til at gjøre« – en

opfattelse, som er helt i overensstemmelse med naturretens forsynsopfattelse.

Til sidst spørger Baden, af hvad årsager en bonde bør elske sin stand. Svaret er bogens længste og det mest begejstrede!

Badens opprioritering af bondestanden bunder i naturretens tanker om at alle er lige over for Gud, specielt som tankerne er udviklet af pietismen, hvor stand og formue ingen rolle spillede. Det var gerningerne i jordelivet, det kom an på, den dag regnskabets time var inde. Kameralisterne overtog opfattelsen, idet de kunne se en økonomisk idé i bondens erhverv. Heri ligger en klar standstænkning. Naturretten sagde ingenting om, at mennesker skulle være socialt lige i samfund, blot at de engang havde været det – heller ikke at alle skulle være født med lige evner. Vor tids lighedsideer ligger langt fra, de tanker, som man møder i naturretten, men tankerne får alligevel stor betydning for den øgede accept af grupper i samfundet, som tidligere havde været mindre vel estimeret: bønder – jøder – slaver – fanger – og kvinder.

De tanker, der hos Baden er fremsat i katekismeform, bygger således klart på naturretslige principper om forholdet mellem regent og borger, ligesom de bærer præg af rationalismens nyttetænkning og tidens opprioritering af bondestandens værdi – også dette er et tegn på naturretens gennemslagskraft.

Jacob Badens begejstring for bondestandens lyksaligheder lyder lidt skurrende, når man betænker den kritiske indledning på bogen, hvor han taler om hvor elendigt bonden har det, ufri under lydigheds åg – uoplyste – uden muligheder for at arbejde til sit eget bedste – mest tilbøjelig til at hade sine medmennesker, ikke at elske dem. Det er godsejerstanden, han har i tankerne. Det er den han vil påvirke og dermed den indretning, der vedrører landbrug og bønder.

2. Den ydre natur

Kritiske røster om agerbrugets elendige tilstand og bondestandens vanskelige forhold var hyppige indenfor landbolitteraturen. En speciel forklaring: Danmarks vanskelige natur, henviser til Montesquieus naturlovstanker. Forklaringen gives af professoren ved Sorø Akademi, kameralisten Andreas Schytte,

i hans værk Staternes indvortes Regiering, der udkom 1773–1776.

Men først Montesquieu.

I Montesquieus bog *L'Ésprit des Lois*, som på dansk kom til at hedde »Om Lovenes Natur og Aarsag« 1770–71, omtaler han »Lufts og Egnens Beskaffenhed«, og den store betydning for menneskers og dermed for lovenes natur, som forskellige egne klima og natur havde.

Den kolde luft i de nordlige lande »sammenkrymper de yderste Dele af de yderste Fibre i vort Legeme«, skriver Montesquieu, »der giver dem Spændekraft, og beforder Blodets Tilbagekomst fra de yderste Dele hen til Hiertet. Den gjør og disse Fibre kortere, følgelig formerer den endnu derved deres Styrke. Den varme Luft derimod gjør de yderste Ender af disse Fibre slappe, og forlænger dem; den formindsker altsaa baade deres Styrke og Spændekraft.« (bd. 2 s. 2)

Der er altså mere »Mod og Styrke i de kolde Verdens Egne«, fortsætter Montesquieu, medens »Folkene i de varme Lande ere saa frygtagtige, som ellers gamle Folk...«

»Derfor vil man i de Nordiske Egne«, fortsætter Montesquieu, »finde Folk, som have faa Laster, Dyder nok, megen Oprigtighed og Alvorlighed i Omgang.« I de sydlige lande derimod, mener han, tiltager lysterne og tilbøjelighederne. »Der er ingen munter Lyst og Attraa til noget, intet ædelt Foretagende, ingen høymodig Tanke; alle Tilbøjeligheder ere der lidende uden Virksomhed; Ladhed skal der udgiøre Lykken. Man skal hellere der lide allehaande Straf og Revselse, end man skal taale at Sielen skal bringes til at arbeide det ringeste, at bruge Hovedet og Forstanden er der det besværligste og utaaleligste Arbeide; Trældoms selv skal der være meget mere taalelig end saa meget Forstands Brug, som udfordres til at være sin egen Ledere, saa man hellere vil leve i Trældom og i et slavisk Levnet, end man vil have den Møie at bruge Forstanden saa meget, at man kunde bestyre sig selv og sin Opførsel.« (bd. 2 s. 7f).

Konsekvenserne for lovgivningen bliver udviklet i Montesquieus 18. bog: »Om Lovene betragtet i den Overensstemmelse, de have med Jordens Og Grundens Natur.« (bd. 2 s. 119ff)

»Et Lands gode og frugtbare Jord er en naturlig Aarsag, at Folkene der bringes i Underdanighed og under en herskende

Magt«, skriver Montesquieu, medens derimod »Landenes ufrugtbarhed gør Menneskene vindskibelige, ædruelige, hærdede til arbeide, tapre og skikkede til Krig... Folk, som boe paa Øerne, ere mere tilbøvelige til Friheden end de, som boer paa det faste Land« (bd. 2 s. 119), idet landet bliver for lille til undertrykkelse.

Andreas Schytte omsætter i sit værk Montesquieus ideer til danske forhold. I bind fem omtaler han »Landets naturlige Berskaffenhed«. (sid. 23ff) Han skriver her, at både mennesker og stater har deres specifikke teperament: »Hver Stat skal regieres paa sin egen Maade, der er overensstemmende med dens Natur og Temperament«, og han fortsætter: »Landets naturlige Beskaffenhed hænge fornemmeligen af den Himmelegn, hvorunder det ligger«. Derfor har de nordiske folk stærkere legemer og mere courage end de sydlige. »Den stærke Heede under de varme Himmel-Egne setter Blodet og Livs-Geisterne i Blodet i stærk Bevægelse. Disse Egnes Beboere have derfor ligesaa meget af det, vi kalde Liv, Flygtighed, Ustadighed som de koldere Landsstrækningers Beboere af det, vi kalde Tunghed og Stadighed... Varmen foraarsager idelige Uddunstninger, der svække disse Folkes Legemer, de har derfor ikke den Fasthed og Styrke i Legemet, som de nordligere Folk... de er lettere at gøre til Slaver end de nordlige Folke-Slægter, og maaske den despotiske Regiering passer sig bedre til dem, end nogen anden Regieringsform« (ibid.).

Tankegangen er den samme hos Montesquieu. De nordlige egne, som Danmark befinder sig indenfor, mangler naturens gavmildhed, men til gengæld har den udviklet en befolkning, som er i besiddelse af frihedstrang og gode egenskaber til politisk og arbejdsmæssigt at erstatte naturens mangelfuldhed. Lovgivernes opgave bliver på denne baggrund at »bestyrke Dyderne og rette Lasterne«, og som Montesquieu peger han på, at et folks sæder altid ville være en vejleder for den lovgivende magt.

Et væsentligt spørgsmål for en kameralist, som Schytte, er: »Hvordan bliver et Land rigt?« (bd. 2 s. 62) Han svarer:

»Jeg troer, at det er muligt endog med liden Møie og urygkelige Grunde, tage af Naturen, Fornuften og Erfaringen, at overbevise Norden, at den vanskeligen for ikke at sige umuligen i sin nærværende Forfatning kan blive Rig paa anden Maade end ved Sparsomhed foreenet med Arbejdsomhed.«

Han fortsætter: »Al Verden beundrer de den Omsorg, som Frederik IV, Christian VI, Frederik V anvendte paa Regierings Væsenet. Hvorfor opnaaede de ikke deres Ønskers Maal? Vi gjøre visseligen de nordiske Folkeslægter Uret, om vi troe, at de ikke ere lige saa skikkede til store Foretagender, som de sydlige. Sagen er denne: *Vi har Naturen imod os*. I vor Himmeleegn og beliggenhed paa Jordkloden ligger den sande Aarsag«. (ibid.)

Schytte omtaler herefter landmandens besværligheder på grund af klimaet: de må bygge stalde, holde sig med varme klæder, vinterfordre kreaturerne o.s.v. Foråret kommer sent og kreaturerne må slide for ploven og styrte om på grund af for lidt fodring. Løsningen var, set fra Schyttes side, hårdt arbejde og sparsomhed, to dyder, der hos Schytte viser hen til naturrettens vurdering af menneskets natur. At elske at arbejde er ifølge Schytte en naturlov – (i hvert tilfælde hvis man beboede den nordlige halvkugle) – at få arbejdsmuligheder er at betragte som en naturret, som enhver ordentlig styret stat skulle sørge for. (300 000 arbejdsløse ville ifølge denne tankegang være en absurditet, et spild af menneskelige ressourcer, som »en ordentligt styret stat« ikke kunne acceptere.)

Netop i sin tillæmpning af Montesquieus tanker på den danske natur kom Schytte i skarp polemik med en anonym kritiker.⁷

Kort fortalt, mener kritikeren, at sætningen »Naturen er os imod«, er noget vrøvl. Se på England, siger han. Naturen er der at sammenligne med den danske, men landbruget overlegent det danske. Det er ikke naturen, der er os imod, fortsætter han, men de indretninger vi har i staten, der er skyld i de dårlige landhusholdning.

Denne holdning var politisk langt mere ubekvem, end den, som Schytte gav udtryk for. Schytte svarede fnysende, at »Min Vei veiser melder sig i Retten, som Aktor paa Naturens Vegne.«

I hans omstændige og tydeligt besværede forsvarsskrift,⁸ fremgår det klart, at Schytte er ængstelig for bøndernes reaktion, hvis de finder ud af, »at ikke Naturen, men vore Indretninger er Skyld i, at Nationen taber, der hvor den burde vinde«. »Læs Montesquieu, Bodin«, fortsætter Schytte, »og de skulle erfare, at jeg lærer i denne Post intet nyt – kan vel være at denne Sandhed er ny for Dem«.

Det nye angreb, som fulgte på Schyttes forsvarsskrift var skarpt som en savklinge.⁹ Det blev aldrig modsagt. Schytte døde året efter, og debatten om Danmarks vanskelige natur døde med ham.

Henvisningen til Montesquieus naturlovstænkning fik således betydning for den danske politiske debat. Der er ingen tvivl om, at kritikeren fangede Schytte i en politisk opfattelse, der passede godt til Guldbergstyret, men som var inkonsekvent i forhold til hans reformopfattelse i øvrigt. Schyttes forsigtighed forhindrede ham i at gå længere ud i sine forslag om reformer – men der stod faktisk meget mere i Schyttes bøger om vejen til at opveje den onde natur, end kritikeren medgiver ham.

I forbindelse med omtalen af statens salg af krongodset, peger Schytte på værdien af bøndernes ejendomsret, friheden for hoveri, og den værdi staten vil have af bøndernes indtægter på egen jord, samt den folkeforøgelse, der vil følge på bøndernes selvstændighed. Schytte fortsætter:

»Frihed og Folkemængde ere tvende for Staten saa vigtige Fordeele, at man aldrig bør tabe dem af Sigte ved saa bekvem en Leilighed som denne. Sælges Godset stykkeviis til Bønder eller andre Liebhaveere, blive disse derved til Selveiere, og hine befries fra den besværlige Hovning, der betager Bonden Mod og Lyst til at arbeide for sig selv. Det er en aabenbar Sandhed, at intet meere end Frihed og Eiendom opmuntrer Folket til Arbeide. Naar man selv eier sit Gods, naar man selv tager Fordeelen af sin Sved, da først har man Lyst til at arbeide. Tager en anden Fordeelen af vor Møie, da vil Menneskeken-deren ikke undre sig over, at den arbeidende bliver lad og utroe i sit Arbeide«. (Bd. 2 s. 84)

Endnu mere tydeligt, havde Schytte udtalt sig i sine forelæsninger på Sorø Akademi et årti tidligere. Det fremgår af et kompendium fra hans forelæsninger, som stammer fra brødrene Reventlows Sorøstudier.¹⁰ I kompendiet noterede en af brødrene Reventlow Schyttes synspunkter i stikordsform.

»Endtskiøndt der nu udgives mange Forordninger til at forbedre Øconomien, er den dog kun i maadelige Stand. Aarsagerne ere nemligen disse:

- a. vi mangle Folk,
- b. Bønderne have mere Jord end de kan dyrke,

- c. Bonden Vilkor er meget slet, har ingen Ejendomme, liden Sikkerhed for det lidet han kan erhverve sig, maa gjøre streng Hovning, saa meget som hans Herre vil have,
- d. Fælledskabet, som er indført overalt og som saa vanskeligen kan hæves,
- e. Proprietærene har ofte Deel i den slette Landøconomie, de forstaaer den sielden selv, leve i Hovedstaden og trække Penge ud af Godset, plage Bonden med alt for stor Hovning og overlade Administrationen til en egennyttig Forvalter,
- f. I landets Clima ligger adskillige Hindringer, hvorfor vores Øconmie ikke til Anseelse er saa god som andre i sær i de sydligere Landes.«

I notatet genkendes inspirationen fra Montesquieu, men denne gang er Schytte meget mere præcis og nuanceret i sin påpegning af landets problemer end ved alene at henvise til den danske natur. Hans anonyme kritiker havde måske de samme notater liggende.

Polemikken angiver yderpunkterne for debatten om nødvendige landboreformer – på den en side Danmarks natur, der krævede hårdt arbejde og slid og frikendte regeringen for skyld – på den anden side nødvendigheden af en lovgivning, der byggede på den menneskelige naturs stærke sider og på naturrettens værdier som frihed, selsvtændighed, ejendomsret og mulighed for at arbejde for sit eget bedste, der derfor ville blive til det fælles bedste.

Det er bemærkelsesværdigt, at uddannelsesaspektet mangler i Schyttes redegørelse for årsagerne til den dårlige danske økonomi. Tydeligvis spillede det ikke nogen større rolle i hans tænkning i 1760erne, selv om han et andet sted mener, at opdragelsen var for vigtig en sag at overlade til forældrene. Det burde være en opgave for staten. Dette synspunkt udvikles i de kommende årtier og indgår med vægt i landboreformerne fra 1780erne, hvor pligt læren og den moralske opfattelse af arbejdets værdi spillede en stor rolle.

De tanker, som Schytte lagde frem vedrørte både Danmarks ydre natur og bondens indre natur. Begge synspunkter krævede indgreb fra regentens side, hvis naturrettens tanker om menneskets naturlige frihedstrang og ejendomsret til jorden skulle sikres. Som kameralist kunne Schytte se de økonomiske fordele for staten i landboreformer. Vi kender udviklingen, der

gjorde 1700tallets sidste årtier til et vendepunkt i bøndernes og Danmarks historie.

Naturretten i dag

Naturretstankernes betydning for en bondebefolkning har endnu ikke mistet deres aktualitet. I den russiske forfatter Solzjenitsyns åbne brev til den russiske nation, der blev givet i Pravda i over 20 millioner eksemplarer kort før murens fald i efteråret 1990, genfindes mange enkeltheder fra 1700tallets naturretstænkning. Solzjenitsyn står på mange måder i den samme situation, som reformtilhængerne i Danmark gjorde det for 200 år siden – med en befolkning, der har mistet deres naturlige ejendomsret til jorden og dermed deres identitet som bønder. Som 1700talstænkterne efterlyser han en ny moral og en ny pligt lære. Hos Solzjenitsyn bliver naturrets-tankerne tilpasset det forventede politiske systemskifte i Sovjetunionen.

Han omtaler her to grundpiller for staten, der bygger på den menneskelige natur – Menneskets forhold til jord og arbejde. Det følgende er et kort uddrag af den omtale, som blev publiceret i Weekendavisen den 28. sept. 1990.

»Der er grund til, at jorden er givet den forunderlige, velsignede evne til at bære frugt. Og de mennesker, der ikke er i stand til at udnytte denne jordens egenskab er fortabte. Jorden har ikke blot økonomisk betydning for mennesket, men også moralsk betydning... Det er til stor fare for folkekarakteren, at jorden ikke længere drager. Bondefølelsen er så nedkæmpet og fordrevet i vort folk, at den måske ikke kan genopvækkes... Vi må snarest gøre folk meningen med arbejde begribeligt, for i et halvt hundrede år har det ikke haft noget formål for nogen at arbejde. Det var ingen til at dyrke kornet, ingen til at passe kvæget... Naturen er desuden svinet til at industriens affald.

Forpagtning af jorden er ikke en løsning, fortsætter Solzjenitsyn. Det er at gøre grin med folk at skabe denne afhængighed. Der skal en fri bonde til og et frit marked. Kun ved hjælp af den private ejendomsret kan vi regne med at vort landbrug ikke står tilbage for vestens...« Han finder det nødvendigt med ændrede indretninger i staten, og mener, at selv-

følgelig skal der være demokrati, men fortsætter han. »Vi må gå vor egen vej. Statens indretning er sekundær i forhold til ånden i de menneskelige relationer. Ved menneskelig ædelmodighed kan vi tillade et hvilket som helst hæderligt system, men hvis folk er forbitrede og egoistiske er selv det mest forgrenede demokrati uudholdeligt. Hvis der ikke er retfærdighed og ærlighed i menneskene, så vil det vise under ethvert system... Det er livets åndelige stude der er kilden til styrke og afmagt i et samfund, først derefter kommer produktionen. Markedsøkonomi alene eller sågar fælles overflod kan ikke være kronen på menneskeværket. De samfundsmæssige relationers renhed er mere grundlæggende end graden af overflod. Hvis de åndelige kræfter der udtømt i en nation, så kan ikke den bedste statsform redde denne nation fra døden«. Lidt senere tilføjer han: »De genfødende kræfter kommer nedefra.« Solzjenitsyn finder, at menneskerettigheder er godt, men spørger: »hvordan skal vore egne blive tilgodeset. Ingen grundlove, love og afstemninger kan i sig selv afbalancere et samfund, for det er menneskets natur stædig at forfølge sine egne interesser.«

Faktisk efterlyser Solzjenitsyn med disse ord, en etisk grundlov og en pligtlære, som den vi kan møde i naturretstænkningen i 1700tallet og i skolens lærebogsmateriale i århundredets slutning. Han henviser da også til Montesquieus tanker om et lands beliggenhed og størrelse som forudsætning for styreform, ligesom han inddrager andre filosofers tanker om demokrati, personlig frihed og om retstater – og først i anden række omtaler han den parlamentariske styreform og almindelig valgret, idet han finder at agtelsen for menneskets personlighed er et bredere princip end demokrati.

Med denne opfattelse af naturretstankerne taler Solzjenitsyn således direkte ind i Montesquieus, Badens, Schyttes men også i Pufendorfs og Chr. Wolffs verden, som vi kan møde deres tanker i den danske landbodebat i 1700tallet.

Også i Danmark stikker naturretten i dag sit hoved op. I april udkom advokat Peter Højlund bog: »Den forbudte retsfølelse – om lov og moral«, der et opgør med Alf Ross' retspositivisme på baggrund af naturretsprincipperne hos Thomas Aquino. »Vi må have etik ind i retssystemet. Demokrati er ikke nok«, siger Peter Højlund, »hvis det kun er en styreform. Demokratiet er kun godt nok, i det omfang det vælger moralsk

acceptable regler. Og den tidligere ombudsmand Lars Nordskov Nielsen giver ham på baggrund af Tamilsagen ret i at der bør mere etik ind i dansk jura.¹¹

Naturretten er altså ikke, som retshistorikere gerne ser det, en historisk foreteelse, en bølgedal mellem to højdepunkter, som Ditlev Tamm udtrykker det¹², men et idemæssigt kraftfelt, der vedrører menneskers grundlæggende rettigheder og pligter i et samfund – et kraftfelt af vældig styrke, der tidsmæssigt rækker langt ud over 1700tallets bondesamfund.

Måske har vi i dag svært ved at vurdere rækkevidden af naturret og naturlove, fordi vi mangler en forskning på området, der tager udgangspunkt i tankernes indflydelse på konkrete spørgsmål i samfundet i bestemte perioder.

Meget peger på, at interessen for naturret for alvor er vakt til live med den moderne miljødebat. Således har to af verdens førende miljødebattører, Herman E. Daly og John B. Cobb, i 1989 givet et moderne bud på en politik, der bygger på en naturretslig opfattelse af økonomi og økologi. De mener, at opgaven i et postindustrielt samfund er udvikle et nyt natur og menneskesyn samt en moralopfattelse, som ramme for en markedsøkonomi. Med titlen: »Det fælles bedste« introducerer de læseren i 1700tallet naturretsprægede begrebsverden.¹³

Noter

1. Ditlev Tamm: Lærebog i dansk retshistorie. 1989, Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen: Dansk retshistorie i hovedpunkter. 1975, Ditlev Tamm: Samuel Pufendorf og naturretten i Danmark. Ugeskrift for Retsvæsen 8. maj. 1982. Sv. Gram Jensen: Hvad er retfærdighed? 1983. Alf Ross: Nogle træk af naturrettens historie. Tidsskrift f. Retsvæsen 1953. Alf Ross: Naturret contra retspositivisme. Tidsskrift f. Retsvæsen 1963.
2. L'Esprit des Lois. 1748.
3. Tamm 1989 s. 176.
4. Kompendium over jura i Brahetrolleborgs arkiv. I kompendiet gøres opmærksom på, at Holbergs verk nærmest var »ekserperet« fra Samuel Pufendorf, og at Hans Paus værk nærmest var en afskrift af Chr. Wolffs naturretsbøger.
5. Bogen var oversat til dansk efter en fransk oversættelse fra 1718 af »De officio hominis et civis« fra 1673. Det er ikke Pufendorfs

største værk om naturretten, men på grund af oversættelsen nok den mest kendte i Danmark omkring 1750.

Det er interessant at notere, at Pudendorf's pligtlære kaldes naturret – hvor det drejer sig om, at den enes pligt er forudsætningen for den andens ret. Det er et forhold, som vi har en tendens til at glemme i vor tid, hvor begrebet pligt skurrer fælt i manges ører efter 17- og 1800tallets indoktrinerende opdragelse i pligt- og dydslære. Undervisningsminister Bertel Haarder prøver i år på at give begrebet pligt en renaissance ved at søge at indføre det i skolens formålsparagraf. Reaktionen har været stærk.

6. Pligtlæren er her en tillempning af filosofen Chr. Wolffs filosofi i hans »Vernünftige Gedancken von den Menschen tun und lassen« og »Vernünftigen Gedancken vom gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesens« begge fra ca 1720. Der er om ikke verbaloverensstemmelser så dog overensstemmelser i både inddeling og i de enkelte emner, der tages op.
7. Veyviser ved Hr. Justitsraad og Professor Andreas Schyttes Lære over adskillige Grene i den danske Stat især Agerbruget, Handelen, Manufaktur- og Fabriks-Væsenet. Kbh 1775 56 s.
8. Alethophilus og Sincerus i Anledning af »Veyviser ved Hr. Justitsraad og Professor Andreas Schyttes Lære over adskillige Grene i den danske Stat især Agerbruget, Handelen, Manufaktur- og Fabriks-Væsenet.« 1775.
9. Beviis, at Hr Justitsraad og Professor Andreas Schytte ikke er Forfatter af det i Sorøe udkomne Skrift under Navn af Alethophilus og Sincerus i Anledning af Veyviser ved Hr Justitsraad og Professor Andreas Schyttes Lære over adskillige Grene i den danske Stat, især Agerbruget, Handelen, manufaktur- og fabriks-Væsenet. 1775.
10. Kompendium i Brahetrolleborgs arkiv.
11. Interview i Information 27. febr. 1992.
12. Lærebog i dansk retshistorie s. 166, 174.
13. Herman E. Daly og John B. Cobb: Det fælles bedste. En økologisk økonomi for fælleskab og fremtid. 1991.

Ejderkanalens teknik og æstetik

Af *Dan Ch. Christensen*

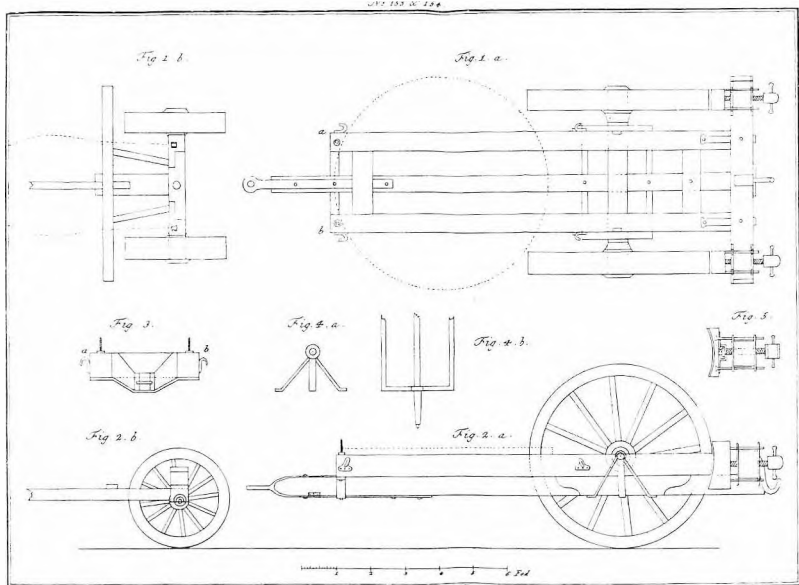
For ca. 300 år siden indgik den britiske ambassadør Robert Molesworth, der ikke havde høje tanker om os danskere, væd-demål med overstaldmester, A. W. Haxthausen, Frederiksborg Stutteri, om, hvorvidt en Frederiksborghest kunne rende de 35 km fra København til Hillerød på højst 3 kvarter. Molesworth tabte. Den tigerstribede Frederiksborger-hingst klarede riddet 3 minutter hurtigere, men styrtede død om ved målet. Som belønning blev den udstoppet, og man kan beundre den den dag i dag på Den ggl. Staldetat på Christiansborg.¹

Danmarks hurtigste hest kunne altså på landets allerbedste vejstrækning, »Kongevejen«, vinde et væddeløb med en fart af 50 km i timen. Men skulle en last transporteres, var tempoet naturligvis helt anderledes. Persontransport med diligence var dyr og bevægede sig, når det gik hurtigst på de bedste veje, højst med 100 km pr. døgn. Dette tempo havde ikke ændret sig nævneværdigt i historisk tid. Napoleons tropper rykkede ikke hurtigere frem end Cæsars. Transportteknologien til lands havde næsten stået i stampe siden antikken.

I 1828 havde man på Frederiksværk støbt en ny klokke i bronze til Domkirken i København. Transporten var minutiøst forberedt. Broerne undervejs var ekstra afstivet, vejene udbedret, sving rettet ud og stejle bakker jævnet. Vognens forspand bestod af 6 heste. Trods forsigtighed knækkede vognstangen ved en skarp drejning, men efter reparation nåede vognen Frederiksborg kl. 2. Næste dag nåede kirkeklokken til Vibenshus, så standsede mørket de 3 par heste. Tredje dag kom klokken frem til Frue Kirke. E. P. Tscherning fortæller i et brev begejstret sin søn om bedriften.²

Hans stolthed skyldtes, at klokketransporten forløb hurtigt og perfekt. Grunden var, at vognen var forsynet med hjulfælge af 20 cm bredde – og ruten fulgte 2. og 3. dag landets i særklasse bedste vej.

Prisen var kun 30 Rdl. Havde vognmanden skullet fragte

»Blovognen, anvendt til Transport af den svære Klokke til Frue Kirke 1829».

Kilde: »Magazin for Kunstnere og Haandværkere», 1829, nr. 153–154, udgivet af Dr. G. F. Ursin.

korn over samme strækning havde prisen pr. vognlæs (= 5–6 td.) været 4–5 Rdl. (eller ca. 20% af kornets værdi). Hvorfor sejlede man ikke klokken til hovedstaden? Fordi Frederiksværk ingen havn havde, og – formentlig – fordi det var for risikabelt at omlæsse bronzeklokken fra pram til skib.

Havde der været en kanal, havde det været både hurtigere og billigere. Korntransporten havde i så fald kostet ca. 1.5 Rdl. (eller ca. 7% af kornets værdi). På en kanal kunne én hest nemlig trække ligeså meget korn på en pram (ca. 800 td.), som fordelt i vognlæs á 5–6 tdr. ville fordrø 260 heste (og 130 kuske).³ Ikke underligt, at kanaltransport blev anset for tidens løsen.

Den internationale tommelfingerregel blandt befragtere og kanalinvestorer gik ud på, at en pakhest (f. eks. læsset med malm til udsmeltning) kunne bære 1/8 ton, mens en hest på

»blød« vej (d.v.s. alm. jordvej) kunne trække en vogn med 5/8 ton (som i eksemplet med korn ovenfor). Blev landevejen macadamiseret steg byrden til 2 tons, og kørte vognen på jernskinner (som den gjorde i engelske kulminedistrikter før damplokomotivets opfindelse) var kapaciteten 8 tons. Trak hesten derimod en pram på en flod kunne den drage 30 tons, og på en rolig kanal uden strøm helt op til 50 tons.⁴

I Danmark-Holsten-Norge byggede man i årene før og efter 1800 flere kanaler, f.eks. Ejderkanalen (1777–84), Odense Kanal (1803), Esrum Kanal (1803–05), Gudumlund Kanal (1805) og Susåkanalen (1810–12), og planer om kanaler fra Hillerød til København (D.v.d. Recke) og fra Korsør til København (Chr. Olufsen, 1809) blev aldrig udført. Af disse projekter var Ejderkanalen langt det mest imponerende, men ingen af dem havde til formål at transportere råstoffer og landbrugs- eller industrivarer indenrigs, sådan som det var tilfældet under kanal-boom'et i England i 1700-årene. Ejderkanalen f.eks. var en transitkanal for den internationale varehandel. De øvrige kanaler tjente begrænsede, lokale formål. Esrum Kanal f.eks. var et énvejs-transportsystem for brændsel ligesom Susåkanalen. Odense Kanal havde egentlig blot til formål at gøre Odense til havneby. Kun Olufsens kanal gennem Sjælland skulle tjene varetransport i to retninger, men planen blev aldrig realiseret.

I dette essay vil jeg forsøge at vise, hvordan samtiden vurderede teknologiens forandring af landskabet. Vi skal se, hvordan vurderingen af ingeniørkunsten blev forstået som menneskeåndens sejr over naturens meningsblottede kaos. At troen kan flytte bjerge var ganske vist et bibelord, men ligesom praktisk uigennemførligt i den jordiske verden. Ingeniørtroppeperne, derimod, klarede med Ejderkanalens sluser over den jyske højderyg den reelle natur »forbedring«.

At teknologiske indgreb kan ses som et positivt bidrag til landskabsæstetikken er i direkte modstrid med den moderne kvalitet ved den mest muligt uberørte natur, som f.eks. vises i Naturfredningsforeningens naturkalender. At beskuelsen af de snorlige linier i landskabet blev anset for en direkte sjælsforædlende oplevelse, står i skarp kontrast til den moderne iagttagers fornemmelse, når han ved synet af motorveje, lysbade af neon og endeløse rækker af el-master til akkompagnement af motorlarm eller musak får pirket til sin skyldfølelse.

Landskabet bliver på godt og ondt det spejl, hvori mennesket erkender sin egen natur. Jeg skal slutte med Goethe, hvis Faust-dramas 2. del netop tematiserer den teknologiske udvikling, bl.a. foranlediget af Ejderkanalen.

Ejderkanalen var enevældens projekt, motiveret af den merkantilistiske doktrin om, at kilden til national velstand og international styrke er et valutaoverskud tjent af subsidierede manufakturer og handelskompagnier. Enten strømmede valuta ud af kongens kasse ned i lommen på konkurrenterne fra Hamborg og Lybæk, eller også styrkede man landets internationale konkurrenceevne militært, kolonialt, finansielt og teknologisk efter princippet: den enes brød, den andens død. Langs kanalen skulle pakhuse oplagre både indenrigske produkter som korn og fisk, jern og kobber, salt, glas og porcelæn og eksotiske varer hjemført fra kolonierne som sukker, krydderier og kaffe. Herfra skulle varerne fragtes på danske skibe, bygget på københavnske og holstenske værfter ud i den store verden til benefice for handelsbalancen.

Kongens tekniske eksperter (Videnskabernes Selskabs Geodætiske Projekt, Hærens Ingeniørkorps, Søetatens Konstruktionskommission) skulle under kameralistisk koordination, d.v.s. med inddragelse af de relevante kollegiers administrative ekspertise styre projektering og realisering af den teknisk komplicerede idé. Ejderkanalen blev i samtiden internationalt anset for at være en ingeniørmæssig bedrift. De tekniske udfordringer med nivellering, hydraulik og mekanik blev løst forbilledligt, ikke blot i dimensioner, der tillod bugsering af småpramme som på andre europæiske kanaler, men i stor skala, så større, fuldtlastede skibe med op til 2500 tons last kunne passere fra Østersøen til Nordsøen eller omvendt. Desuden ville kanalen gennem Slesvig-Holsten spare skibstrafikken for den farlige rute nord om Skagen og langs den stormomsuste jyske vestkyst.

Men var den merkantilistiske målsætning nu også ordentligt gennemtænkt? Hvis udenlandske skibe blot kunne passere kanalen til normal takst, ville Baltikum-handelen komme til at foregå på bekostning af Øresundstolden. Enevældens kameralister må have indset paradoxet mellem at vinde på karusellerne, hvad man satte til på gyngerne. Skulle Ejderprojektet være merkantilistisk rationelt måtte det sættes i stand til

at gøre indhug i den konkurrerende transithandel over Lybæk og Hamborg. Fordelen ved projektet afhang af, om man kunne løse de tekniske problemer i forbindelse med dimensionering og linieføring. Fragten kunne billiggøres ved at spare lastning og losning fra søgående skibe til pramme på den århundredgamle, vandfattige Stecknitz-kanal fra Lybæk til Elben øst for Hamborg. Hvis kanalen kunne dimensioneres til søgående fartøjer, ville man kunne fragte gods direkte fra kolonierne og Middelhavet og fra Bordeaux, London, Amsterdam, Bergen og København til stapelpladserne ved Ejderkanalen. Dermed ville Hamborgs og Lybæks købmænd være sat ud af spillet. En linieføring så tæt på Hamborg som muligt, f.eks. ved Glyckstadt, ville genere konkurrenterne optimalt. Foruden ingeniørers og skibsarkitekters vellykkede løsning af disse tekniske problemer, måtte der oprettes en organisation omfattende handelskapital, pakhuse og rederier. Til den ende oprettedes i 1782 det kgl. oktrojerede Kanalkompagni.⁵

Slesvig-Holstens geografi var naturligvis den samme som i Vikingetiden, hvor Hedeby-købmændene havde gjort international transithandel til en lukrativ forretning. Men hvordan skulle man bryde gennem den jyske højderyg? Og lå Nordsøen og Østersøen overhovedet i niveau? Hvis dette ikke var tilfældet måtte man jo med rædsel forudse, at Østersøens vandmasser via kanalen ville forsvinde over i Vesterhavet, eller omvendt. Dette spørgsmål kunne ikke løses ved at aflæse højdekurverne på et målebordsblad, for selvom Videnskaberens Selskabs store geodætiske projekt med at kortlægge Danmark skred godt frem og var baseret på trigonometriske stationer og hensyntagen til jordoverfladens krumning, tog man ikke højde for niveauforskelle. Da generallandinspektør J. Th. Wegener med en af den svenske instrumentmager Daniel Ekstrøm konstruerede og af den danske landmåler Thomas Bugge forbedrede vaterpaskikkert som nivelleringsinstrument undersøgte sagen, fandt han, at Nordsøen og Østersøen rent faktisk lå i samme niveau, eller for at være helt nøjagtig, så fandt han en difference på 1 tomme,⁶ men skønnede at denne difference skyldtes en akkumuleret måleunøjagtighed over de ca. 80 km, og desuden var det ligegyldigt, for et gennemsnitsniveau mellem ebbe og flod havde kun teoretisk interesse.

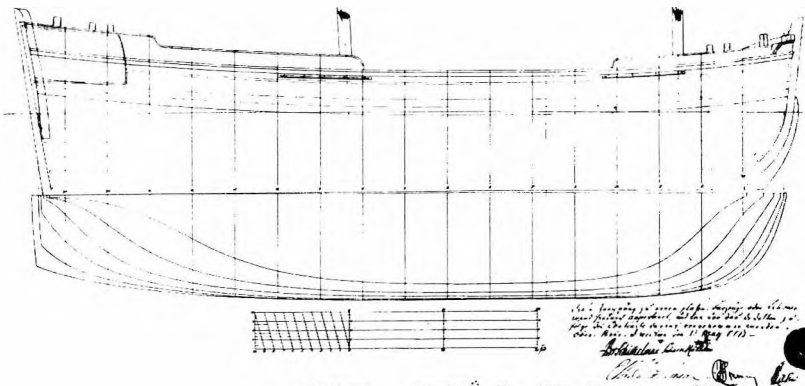
Kompetence i nivellering var endvidere en uomgængelig

forudsætning for de hydrauliske beregninger ved sluseanlæggene. Kanalfartøjerne skulle føres lige så højt op over højderyggen, som de senere skulle trappes ned. Men da vandet løber bort i begge retninger, må der sikres vedvarende vandforsyninger til kammersluserne. Hver kammersluse rummede ca. 2100 m³ vand og med en årlig passage af 2248 skibe (1793) brugte kanalen > 4.5 mio m³ pr. år. Rådighed over disse enorme vandmængder måtte nødvendigvis bestemme linieføringen.

Før projekteringsfasen havde der verseret tre forslag til linieføring. Bag det første stod prins Carl af Hessen og landmåler J. Th. Wegener, men oprindeligt var det fremsat af kameralisten J. H. G. v. Justi allerede i 1761.⁷ Iflg. dette forslag skulle kanalen gå fra havnebyen Husum til Frederiksstad, derfra følge den sejlbare Trene Å til Hollingsted, hvorfra der igen skulle graves kanal til Slesvig. Herfra sejlads på Slien, men da dennes munding i Østersøen ofte sander til, blev det foreslået at grave en kort kanal på 1 mil fra Slien til Ekernførde. Dette forslag syntes finansminister H. C. Schimmelmann ikke om. Han ville have en kanal fra Elben ved Glykstadt, ad Stør Å over Itzehoe til Kiel, så de vigtigste handelsbyer blev forbundet. Desuden regnede han med, at Holsten vil blive nærmere knyttet til den danske krone. Et tredje forslag, fremsat af Otto Thott og C. F. H. v. Peymann, foretrak at udnytte Ejderens sejlbarhed til Rendsborg, hvorfra man måtte finde en linie frem til Østersøen.

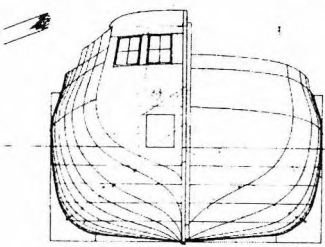
I 1774 udstedte Christian VII en kabinetsordre om, at en særlig tværkollegial Kanalkommission skulle nedsættes med henblik på at anlægge en almindelig pramkanal efter Schimmelmanns forslag om linieføring. Det tekniske projekteringsarbejde skulle foregå i Rendsborg under ledelse af hertugdømmernes statholder, Carl af Hessen, samt teknikerne, general landmåler Wegener og ingeniør-major C. F. H. Peymann. I Rendsborg nåede man snart frem til at linieføringen Glykstadt-Itzehoe-Kiel var en teknisk umulighed, da der ikke var vedvarende vandtilførselsmuligheder på den jyske højderyg til forsyning af de p.g.a. niveauforskellen nødvendige 15 + 11 sluser.⁸

Heldigvis lå der en stor sø, Flemhude-søen (med et indhold af ca. 4 gange den fornødne vandmængde, når bortses fra fordampning), der takket være nedbøren kunne fungere som

Se i Tegning 30 om de to Skibe, der blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775. De to Skibe blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775. De to Skibe blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775.

15796

Tegning N° 3
Paa en Schoner til at fahre igennem
Canalen i Helsingør.

Lang over Skibets indvendige	52	6	Tegningen kaldes fra Skibet	20	4
Brødt bredt paa indvendig Indvi	22	0	Indvi i Skibets ind	9	4
Dyb i Skibets for	15	0	Indvi i Skibets ind	1	4
overkast i Skibets indvendige			Indvi i Skibets ind	4	6
overkast i Skibets indvendige			Indvi i Skibets ind	6	6
overkast i Skibets indvendige			Indvi i Skibets ind	8	2

Drøgt og indvi i 3/5
Indvi i Skibets ind

Gerner

Dimensioner

Se i Tegning 30 om de to Skibe, der blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775. De to Skibe blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775. De to Skibe blev bygget af den gamle Skibsbygger og Skibsreder Henrik Gerner i 1775.

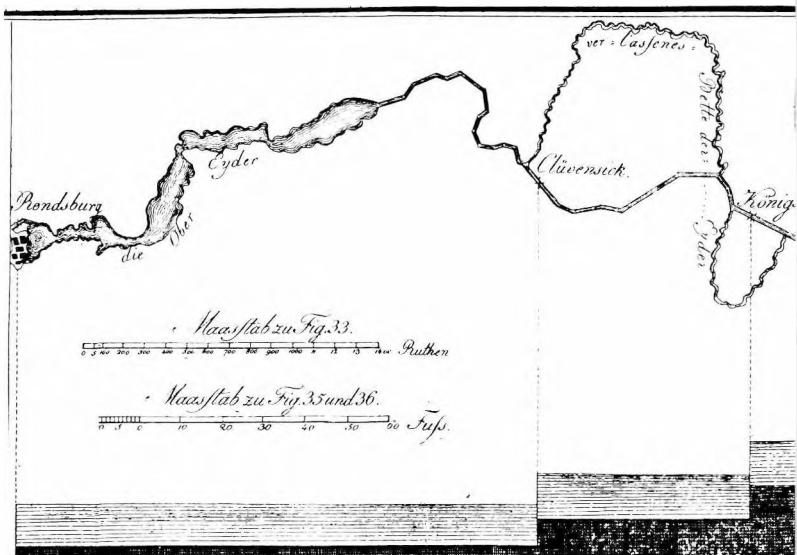
Indvi i Skibets ind	1	4
Indvi i Skibets ind	2	4
Indvi i Skibets ind	3	4
Indvi i Skibets ind	4	6
Indvi i Skibets ind	5	6
Indvi i Skibets ind	6	6
Indvi i Skibets ind	7	6
Indvi i Skibets ind	8	2
Indvi i Skibets ind	9	2
Indvi i Skibets ind	10	2
Indvi i Skibets ind	11	2
Indvi i Skibets ind	12	2
Indvi i Skibets ind	13	2
Indvi i Skibets ind	14	2
Indvi i Skibets ind	15	2
Indvi i Skibets ind	16	2
Indvi i Skibets ind	17	2
Indvi i Skibets ind	18	2
Indvi i Skibets ind	19	2
Indvi i Skibets ind	20	2
Indvi i Skibets ind	21	2
Indvi i Skibets ind	22	2
Indvi i Skibets ind	23	2
Indvi i Skibets ind	24	2
Indvi i Skibets ind	25	2
Indvi i Skibets ind	26	2
Indvi i Skibets ind	27	2
Indvi i Skibets ind	28	2
Indvi i Skibets ind	29	2
Indvi i Skibets ind	30	2

Henrik Gerners kanalskib, hvis dimensioner var tilpasset det dobbelte hensyn dels at kunne passere Ejderkanalen dels at kunne besejle de vigtigste handelspladser i Baltikum og Vesteuropa. Ejder-kanalens dimensioner blev bestemt af denne skibsmodel.

Kilde: Henrik Gerners betænkning af 25.1.1775, Søetaten, Fabrikmesterens arkiv, pk. 7, og Søetats Kort- og Tegning Samling D 3373, RA)

vedvarende vandreservoir. Beregningerne viste, at selve kanalen mellem Holtenuau ved Østersøen og Rendsborg kunne følge Levens-åens forløb, hvis mange slyngninger dog burde rettes ud. Højdeforskelle i terrænet nødvendiggjorde bygning af 6 kammersluser, 3 op, 3 ned, hver af ca. 3 meters højde. Fra Rendsborg kunne den nedre Ejder med visse uddybninger besejles til Tønning ved Nordsøen. Linien mindede om Thotts og v.Peymanns forslag. Nu havde ingeniørerne ved nivellering og hydrauliske beregninger fundet det realisabelt.⁹

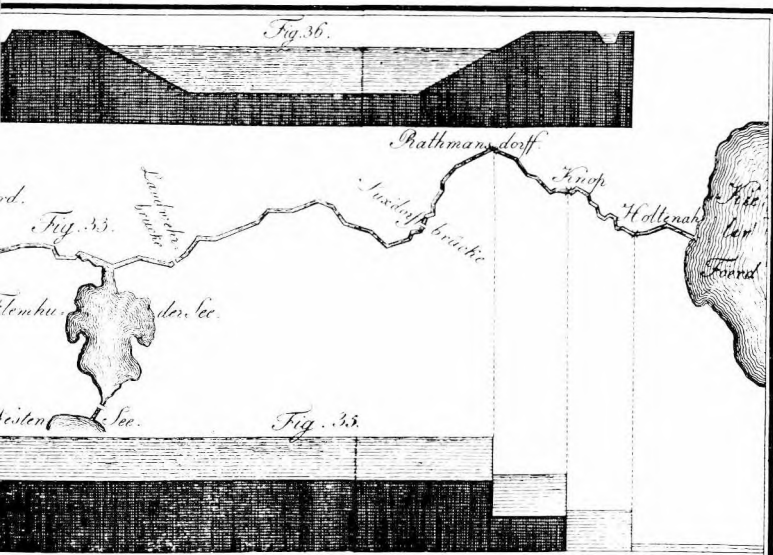
Den kongelige resolution havde fulgt Schimmelmans indstilling med hensyn til kanalens (og eventuelle slusers) dimensionering. Ejderkanalen skulle bygges til pramsejlds, altså den billige løsning. Prins Carl havde holdt spørgsmålet åbent i sin betænkning og beregnet, at en kanal til pramme ville koste 700.000 Rdl. og vare 5 år at bygge, mens en kanal til større skibe ville koste 1.100.000 Rdl. og tage 8 år, i begge tilfælde under forudsætning af 3000 årsværk (helst soldater under

Ejderkanalens strækning Holtenuau–Rendsborg med vandskellet ved Flemlade Sø, hvorfra den østlige kanal mod Holtenuau og den vestlige (Øvre Ejder) mod Rendsborg forsynes med vand.

ledelse af ingeniørofficerer, og allerhelst, tilføjede prins Carl, 6000 mand, hvorved anlægget ville kunne fuldføres på 4 år).¹⁰

Vi har set, at Kanalkommissionens linieføring blev kuld-kastet af naturforholdene. Nu blev kommissoriet m.h.t. dimensionering forandret radikalt som følge af en betænkning udarbejdet af fabriksmesteren på Holmen, Henrik Gerner. Hans udredning af 1775 viste, at kanalens økonomiske eksistensberettigelse beroede på, at større skibe, der m.h.t. lasteevne og sødygtighed sejlede mellem vigtige handelspladser i Østersøen og Vesteuropa (Holland, Frankrig, England), kunne passere kanalen, så man undgik den kostbare omladning til kanalpramme. Med andre ord, skulle projektet udkonkurrere købmændene i Hamborg og Lybæk, måtte Ejderkanalen dimensioneres til søgående fartøjer med en laste-kapacitet på 2500 tons. Henrik Gerner havde allerede udarbejdet tegninger og modeller af det ideelle kanalskib, som lokale værfter kunne bygge efter. Gerners beregninger ændrede kommissoriets an-

Kilde: Fig. 33, R. Woltmann, „Beyträge zur Baukunst schiffbarer Kanäle“, Göttingen 1802.

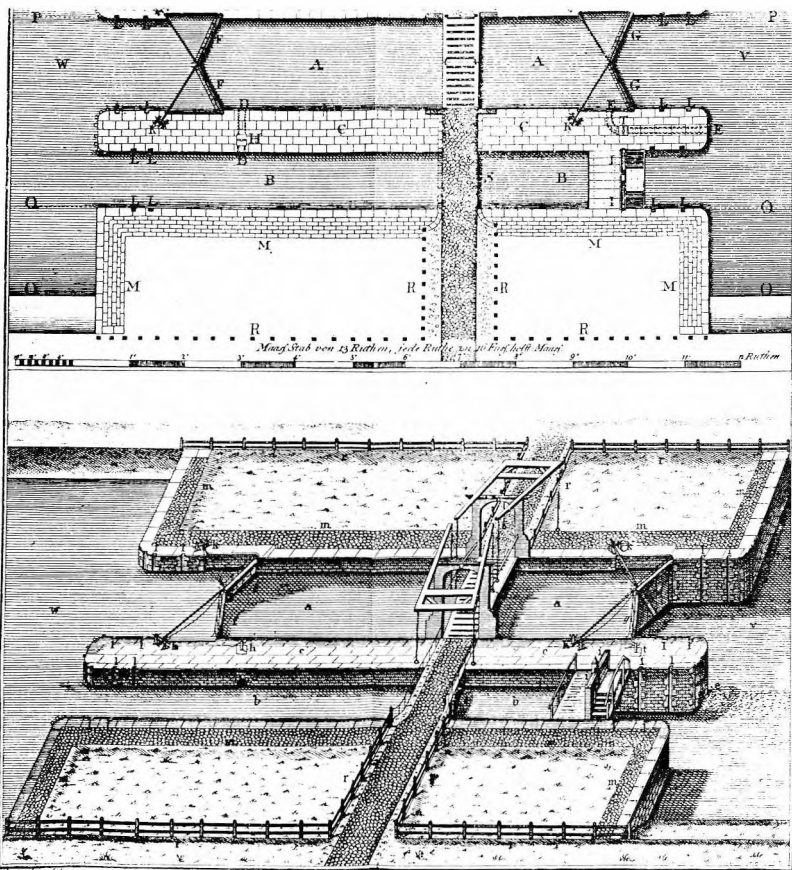
det punkt, så Ejderkanalen nu blev det første europæiske projekt for en storstilet transitkanal, hvor det hidtil havde været en ordinær pramfart-kanal.¹¹

Og det er jo meget logisk, at nivelleringskyndige landkrabber bestemmer linieføringen ud fra deres viden og iagttagelser, mens Henrik Gerner ud fra sit suveræne kendskab til skibbyggeri bestemmer kanalens dimensionering. I begge tilfælde måtte merkantilistiske interesser udformes under hensyntagen til den tekniske ekspertise.

At bygge kammersluser var et hydraulisk speciale af stor kompleksitet. Der var i Danmark nok boglig viden på området, f.eks. i Hærens Ingeniørkorps og i Søetatens Konstruktionskommission. Men ingen havde praktiske erfaringer med at bygge dem, så det var klogt at entrere med en specialist fra Holland, nemlig slusemester Kross. Der blev bygget i alt 6 sluser, nemlig på Levens Å ved Holtenu, Knoop, Rathmanskendorff, som hver løftede fartøjerne 9 fod og 2 tommer op i niveau med Flemhude-søen. Derfra blev vandspejlet trappet ned gennem tre sluser, nemlig på den øvre Ejder ved Königsförde og Clüvensick, hver på 8 fod, og ved Rendsborg på 7½ fod. Deres placering kan anskueliggøres således:

En midtervæg adskilte hoved- og sidesluse, gennem hvis stighord overskydende vand kunne bortledes enten ud i Østersøen eller ud i den øvre Ejders tidligere slyngninger. Når begge porte var lukket, fyldtes kammerslusen med vand gennem et indbygget rør i midtervæggen (Fig. 34) på 3 minutter. Slusekamrene, der var 120 fod lange og 27 fod brede, var meget grundigt piloteret, idet der var nedrammet 73 pæle på langs og 22 på tværs, ialt over 1600 egepæle med en indbyrdes afstand af 3 fod langs fundamenterne og lidt større afstand i slusens midte. Oven på disse lodrette pæle lå der 3 lag gitterværk af bøgebjælker, hvor der var påsømmet 2 lag planker.¹² Disse fundamentter kunne holde til > 2000 tons vand, og blev af nogle betragtet som overdrevent solide, bl.a. af de preussere, der for 100 år siden nedbrød nogle af disse sluser for at gøre plads til Kaiser Wilhelm Kanalen.

Slusekamrenes murværk var opført af lokalt producerede teglsten med hollandsk »tarras«, en art cement, som kunne hærde under vand. Murene blev beklædt med hollandske klinker og dækket med granit eller bornholmske sandsten. Den her afbillede sluse viser, hvordan slusens fundamentter be-

Holtenauser slusen i skråt fugleperspektiv.

Kilde: Tab. 4, Georg Bruyn, »Opmuntring til mine Medborgere om Deltagelse i Canal-Handelen«, Altona 1784.

sparende blev udnyttet som fundament til en klappbro. Det samlede sluseanlæg bliver lettere anskueligt i skråt fugleperspektiv:

Dimensionen tillod, at skibe på indtil 100 fods længde, 26 fod og 3 tommers bredde, og 9 fod og 6 tommers dybde kunne

passere uden særlig tilladelse fra Kanalkommissionen. Da Woltmann inspicerede Ejderkanalen i 1801 konstaterede han, at anlægget var konstrueret så solidt, at det ikke siden opførelsen 15–20 år tidligere havde været nødvendigt med reparationer, når bortses fra nogle frostsprængninger af den bornholmske sandsten.¹³

Natursten, teglsten og tømmer blev leveret lokalt, og det gav anledning til mishag, at Schimmelmann, så snart linieføringen var lagt fast, købte godset Knoop til sin datter og svigersøn, Baudissin, der sikrede sig de omfattende tømmerleverancer fra godsets skove til lige akkurat konkurrencedygtige priser. Det mindede om mafia-metoder.¹⁴ Entreprenørarbejdet blev udbudt i licitation, og de udvalgte tilbud kom fra to konsortier i Glycksborg. Det er vanskeligt at følge selve gravearbejdet i detaljer, navnlig akkordarbejdet, fordi licitationsbestemmelserne operede med en fast pris pr. pott (= 24m³) jord. Men vi kan se, at tidsfristerne blev overskredet, fordi man havde undervurderet vanskelighederne. Dæmnin-ger brød sammen, og det var ikke altid lige let at pumpe kanaler og slusekamre tørre. Arbejderne var utilfredse med akkorderne, og deres talsmand Johann Morek blev fængslet.¹⁵ Uforudsete udgifter hobede sig op, samtidig med at færdiggørelsen trak ud. Kanalkommissionen anlagde sag mod entreprenørerne, men tabte og måtte tilbagebetale de konfiskerede kautioner. Herefter foregik licitationen efter regning, og kanalkommissionen pressede på for at få stillet større kontingenter af soldater til rådighed, dels som håndlangere for de hollandske slusemestre, dels til det manuelle gravearbejde. Det stødte imidlertid på modstand at udkommandere flere soldater. Officererne ville ikke stille med de beordrede styrker, de værnepligtige soldater var ikke robuste nok, og de skulle have tillæg til deres sædvanlige sold. Efter et katastrofalt dårligt byggeår i 1781 med 4 måneders uafbrudt regn, blev den samlede arbejdsstyrke i 1783 forøget til ca. 2700 mand, og året efter var anlægget så fremskredent, at den første prøvesejlads kunne finde sted. Det tog 1½ døgn at sejle fra Tønningen til Rendsborg.¹⁶

De samlede udgifter til kanalen kom op på 2.25 mio Rdl.¹⁷ eller mere end det dobbelte af de beregninger, prins Carl af Hessen i 1773 havde indsendt til Slotsholmen, men næsten 4 gange større end det skrabede budget på 620.236 Rdl., der blev

*Den imperatorklædte konge Christian VII hyldes af det knælende Holsten for sin bedrift med anlæg af Ejderkanalen.
Gobelin på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.*

vedtaget af Kanalkommissionen, før Gerner ændrede dimensioneringen. Prins Carls stiplede anlægsperiode på 8 år viste sig mere realistisk.

Det var en kolossal anstrengelse af nationalbudgettet. Men til gengæld var det færdige resultat blevet en transitkanal, der var »second to none« i hele verden. Den oprindelige usikkerhed om linieføring og dimensionering havde fundet konsekvente løsninger. Kanalkommissionen kunne skære igennem, og den havde tilstrækkelige ressourcer, fordi den havde den suveræne politiske og økonomiske magt. Når jeg bemærker disse i og for sig banale kendsgerninger, er det fordi forholdene var radikalt anderledes i det projekt, det er nærliggende at sammenligne Ejderkanalen med, nemlig Forth & Clyde-kanalen, som forfulgte en lignende målsætning, nemlig den at undgå den frygtede sejlads nord om Skotland. Denne entreprise var imidlertid præget af vedvarende forvirring om målsætning, linieføring, dimensionering og finansiering. Og resultatet blev derefter. Chefingeniør var den berømte John Smeaton, indtil han pakkede sit gode tøj og forlod projektet i frustration over beslutningsprocessen, der var et langt tovtækkeri mellem uforenelige interesser. Lokale købmand og fabrikanter ville tilgodese private kommercielle interesser, private investorer ville sikre deres kapitals forrentning, Underhuset i London ville sikre transit-målsætningen, og måtte træde til, når kapitaltilførslerne fra det private initiativ svigtede, og Smeaton kunne ikke vinde gehør for en rationel løsning svarende til Gerners.

Da Forth & Clyde-Kanalen var færdig, følte alle interesser sig svigtet. Den var blevet en kimære, fordi lokale virksomheder begyndte at anlægge små stikkkanaler til private transporter. Kun få af de oprindelige interessenter bevarede overblikket, anlægskapitalen slap op, og alle måtte erkende det håbløse i at fortryde kanalens utilstrækkelige dimensioner. Det var teknisk umuligt at hæve kanalens sider og fylde mere vand i. Da projektet med sine 39 sluser var færdigt i 1790, havde investorerne fået for lidt for meget. Søgående skibe af passende størrelse kunne ikke passere, så de samlede fragtomkostningerne blev for høje.¹⁸ I Storbritanien var der ingen tradition for »public works« som Ejderkanalen. Private investorer kræver omgående forrentning, mens staten ikke er tvunget til blot at se på de direkte indtægter, men har styrke

til også at tage hensyn til langsigtede, indirekte fordele i form af øget skattegrundlag og toldindtægter.

Anderledes var det under enevældens kameralisme, hvor erhvervs politik- og investeringer var et regeringsanliggende, der sigtede mod det merkantilistiske mål at styrke Danmark-Holsten-Norges position gennem at kapre en større bid af den internationale handel. Et voksende overskud på handelsbalancen var sagen. I den forbindelse var ingen indenlandske omkostninger spildt. Udgifterne til Ejderkanalen og Kanalkompagniets pakhuse og koffardiskibe strømmede ikke ud af landet. De var blot krusninger på den indenlandske cirkulation, anbringelse af kongens domæne- og skatteindtægter i potentielt florissante, d.v.s. valutaskabende handelsfremstød. Naturligvis var der en konflikt mellem den private investors interesse i at inkassere en umiddelbar fortjeneste i danske penge, og kongemagtens interesse i at styrke sin magtposition på længere sigt. Men skal merkantilismen vurderes på sin egen målsætning, er der ikke nødvendigvis nogen konflikt. De private interesser scorede store fortjenester, f.eks. grev Baudissin (finansminister Schimmelmans svigersøn) og værftsejerne i hertugdømmerne, aktionærene i Kanalkompagniet, o.s.v. For statskassen holdt dem skadesløse, hvis deres investeringer blev truet. Men kongemagten disponerede ud fra langsigtede interesser, hvortil indenlandske omkostninger er ubetydelige¹⁹. Den merkantilistiske stat rettede ikke opmærksomheden indad mod borgernes velfærd, men koncentrerede sine kræfter om at hævde sin internationale position på bekostning af andre nationalstater. Danmarks rigdom var ligefrem proportional med dens andel af den internationale varehandel.²⁰ Samtiden så på Ejderkanalen som et projekt med et flerhundredårigt perspektiv, som kongens kompetente rådgivere og ingeniører havde visdom til at realisere. »Det er et stort og herligt Syn, at betragte Vand, og majestætisk indseglende Skibe der, hvor man for faa Aar siden ikke saae uden Skov, Høye, Ager og Eng. Saadant et Syn kan ikke andet, end opvække høye Tanker om Menneskets Aand og Værd, men endnu høyere Tanker om den, som udrustede dem med Forstand og Gaver til saadanne stolte Foretagener.«²¹

I samtidens litteratur om Ejderkanalen finder vi nøgterne tekniske detail-beskrivelser indhyllet i mere vidtløftige kultur-

historiske betragtninger. Herigennem fås et indblik i oplysningstidens optimistiske fortolkning af det teknologiske fremskridt. I moderne tid gør motorveje, højspændingsmaster og byernes koncentrerede lyshav om natten uberørt natur til en sjælden og derfor attraktiv foreteelse. Men i 1780'erne var der langt mellem civilisationens spor i landskabet, når bortses fra det dyrkede agerland. Havde vi kunnet spørge Ejderkanalens samtidige, om de fandt, at kanalbyggeriet havde pyntet på naturen, havde de ikke været i tvivl om svaret. Ikke blot var natursceneriet blevet mere indtagende, men den snorlige kanal var et vidnesbyrd om menneskets suveræne tekniske snilde. Kanalens beskuere og befragtere fik dermed en art kollektiv selvbekræftelse. De havde fået oplevelsen af at tilhøre et slægtled, der havde besejret de rå, uhyggelige og kaotiske naturkræfter og hævet civilisationen op på et højere stade. At gratulere sig selv med den teknologiske triumf og den økonomiske vinding, som kanalen manifesterede og indvarslede, var tidsåndens lykke.

Som etatsråd, borgmester Georg Bruyn, Rendsborg retorisk spurgte skeptikerne i sin bog om kanalen: ²² »Ville I måske foretrække den primitive tilværelse i fåreskindspels under et stråtag og kaste vrage på den frie handels bekvemmeligheder og den moderne civilisations fred og lykke?« Hvor det moderne menneske er tilbøjelig til at se naturen som idyl og refugium, var naturen i oplysningstiden rå og meningsløs, og derfor en fjende, som teknologien skulle bekriige, lægge i lænker, tæmme og civilisere.

Alligevel skulle der ikke gå mange år efter Ejderkanalens indvielse i 1784 før beundringen for dette og andre lignende ingeniørarbejder blev anfægtet. I 1832 udkom posthumt Goethes »Faust« – Tragediens 2. del, i hvis V. akt hovedpersonen tildeles rollen som ingeniør og stilles til regnskab for fremskridtets pris. Nu er det ikke så simpelt, at »Faust« slet og ret handler om Ejderkanalen (eller Bremerhaven). Faust's ingeniørprojekt er ikke bundet til ét bestemt empirisk forlæg, men er alment. Dramaet rummer imidlertid let genkendelige tekniske detaljer fra disse og lignende kæmpeprojekter, og litterater har for længst påvist, at Goethes skrivebord var dækket af tekniske kort, tegninger og beskrivelser af Ejderkanalen og skotske kanaler, som også var forlæg for Alexander v. Humboldts skizzeprojekt til en Panama-kanal, ligesom Goethe rej-

ste til Bremerhaven ved dens indvielse i 1827 for ved selvsyn at stifte bekendtskab med hydraulisk teknologi.²³

Scenen i v. akt er henlagt til Nordsøkysten, hvor ingeniørhelten Faust har forvandlet en usikker, tidevandstruet landstrækning til et internationalt handelscentrum beskyttet bag imponerende diger. Det er Faust, der som olding er hjernen bag projektet. Tidligere levede et husmandspar nede ved stranden i evig rædsel for at blive skyllet bort af stormfloden. Han hed Philemon. Hun hed Baucis. Philemon er den bjergtagne ægtemand, der beskriver projektet sådan for den skeptiske Baucis:

Kloge herrers trælle graved',
dæmmed', diged' mer og mer,
mens de gradvis fratog havet
retten til at herske her..., [v.11091–93]²⁴

men Baucis har lugtet luntten og advarer,

Han [Faust] er gudløs og befaler –
og han ønsker til vort tab
denne hytte, skønt han praler
med vort gode naboskab..., [v.11131–34]

skønt Philemon beroliger,

Husk, han tilbød os et større
gårdbrug i det nye land! [v.11135–35]

som entreprenører snedigt plejer, når de bereder vejen for en ekspropriation. Nu vil Faust jævne Philemons og Baucis' hus og deres lille kløkketårn med jorden. Det lå bekvemt på klittoppen, hvor udsigten var, og hvor Faust derfor ville bygge et palads til sig selv, så han kunne

se mesterværket, jeg har søgt
at skabe gennem ånd og kløgt,
til folkegavn for alle dem,
der her kan vinde jord og hjem. [v.11247–50]

Faust spørger Mefisto til råds om, hvad han skal stille op med

det genstridige ægtepar. Løsningen bliver mordbrand på Philémon og Baucis. Ud af brandtomtens aske stiger fire grå kvinder. Den ene af dem, alegorien »Bekymring«, blinder den nådesløse Faust ved at ånde på ham, og dog bryder hans entreprenante vilje ikke sammen. Han vil uførtrodt fuldende sit tekniske mesterværk og opdigner sin handlekraft

Nu trænger mulmet dybt, dybt ind i blikket,
men i mit indre stråler lyset klart;
hvad jeg har tænkt, og hvad jeg fik beskikket,
skal på mit bud fuldføres i en fart.
Op! mand for mand til arbejd! Lad os se
min kække tanke udført, en to tre.
Med hakke, skovl og spade skal I slide
og straks få den afstukne rest til side!
Den strenge orden, rappe flid
skal få sin løn til rette tid.
Det største værks tilbliven kræver
dog blot én ånd for tusind næver. [v.11499–510]

Mens Faust i sit selvbedrag (blindhed) besværgende hanker op i sig selv, udspiller Goethe virtuost sin vemodige ironi ved – til akkompagnement af de afdøde lemurer, der står og graver heltens grav – at lade ham udbryde

Hvor jeg dog nyder disse spaders klang!
Det er jo hoben, mine trælle,
som gør ny jord til jordens fælle
og sætte bom for bølgens gang
og byder selve havet trods... [v.11539–43]
Hej, formand! [Mefisto:] Ja! [Faust:]
Skaf arbejdsfolk i hast! – Forsmå
blot intet middel! – store skarer!
Driv på med strengthed, vin og varer,
betal dem, lok dem og pres på!
Hver dag forlanger jeg en efterretning
om gravningens fremskriden, digets tætning. [v.11551–56]

...
I ly bag diget paradisisk land,
og udenfor det vilde, stærke vand;
men bryder havet på og truer riget,

så iler alle til og heler diget.
Ja! helt i denne ånd er givet
min visdoms endemål og tro:
*Kun den fortjener friheden og livet,
som dagligt må erobre begge to.* [v.11569–76]

Til slut synker Faust død om i armene på Mefisto, der besvarer hans opbyggelige credo med nihilistens bekendelse

Hvad tjener evig skaben i det blinde,
når alt det skabte bare skal forsvinde?
»Det er forbi!« Hvad er så facit blevet?
Det er, som det aldrig havde levet
og spørger dog, som var dets liv ej omme.
Så foretrækker jeg det evigt-tomme. [v.11598–603]

Men det gjorde Goethe som bekendt ikke. I den efterfølgende kamp mellem himlens og helvedes kræfter lader Goethe Faust frelse; dog ikke fordi han har været et godt menneske i konventionel kristelig forstand. For det har han ikke; det viser klart hans kyniske behandling af Philemon og Baucis. Nåden finder sin begrundelse i den viljestyrke, hvormed Faust som olding gennemfører sit skaberværk som ingeniør. Hans kamp mod naturens elementer, hans individuelle genialitet, hans stædige organisering af massernes arbejde for at forandre den kaotiske natur til meningsfyldt civilisation. Alt det adskiller ham fra det konventionelle flertal, der blot læner sig mageligt tilbage og passivt ser til, at havets tilsyneladende ustyrlige bølger æder sig ind på den gode madjord. Faust er trofast over for sit indre kald og den pligtetos, der kendetegner den vestlige teknologis udøvere på godt og ondt; han bøjer sig ikke for naturkræfternes meningsløse kausalitet, men bygger finalt, d.v.s. formålstjenligt videre på naturlovene. Goethes helt er den moderne ingeniør, der utrætteligt gennemfører sit nyttige projekt og skånselsløst tilintetgør bagstræberiske forhindringer.

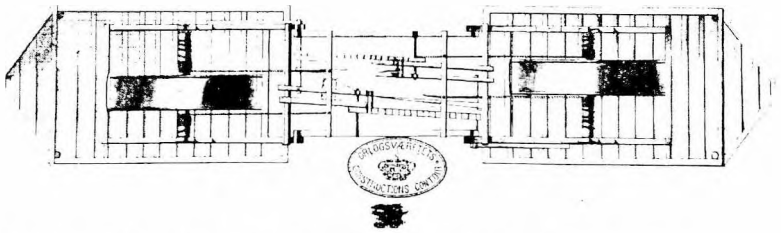
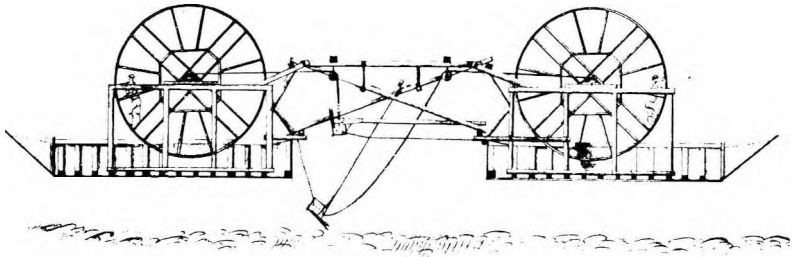
Men der er ikke nogen letkøbt eller enfoldig konklusion hos Goethe. Den fremstår også for læseren som paradoxal, og i konflikt med mange antydninger om teknologiens væsen, som har holdt spændingen og tvetydigheden i live dramaet igennem. Den såkaldte postmoderne kulturkritik har været til-

bøjelig til at fortolke Goethe's »Faust« som det første litterære værk, der tematiserer den moderne civilisations teknologiske hybris. Hovedpersonen skulle, hvis postmodernismens teknologipessimisme skulle have sit udgangspunkt her, helst inkarnere den instrumentelle fornufts selvstændiggørelse. Faust skulle da være en vision om ingeniøren, der i sin bestræbelse for at beherske naturens kræfter, ender med at slippe energier løs, som tager magten fra ham. Mennesket bliver da ikke befriet fra naturtvangen, men bliver i stedet offer for eller slave under et teknologisk storhedsvanvid.²⁵ Teknologiens magt over den ydre natur opnås kun på bekostning af en korrumpning af menneskets indre natur. Jeg skal ikke på dette sted diskutere den postmoderne position *eo ipso*, men prøve at vurdere rimeligheden af at betragte »Faust« og Ejderkanalprojektet som et forvarsel om teknokratisk hybris.

Disse teknologikritiske positioner kan formuleres således:

1. Storstilede ingeniørprojekter forudsætter et stort opbud af koncentreret energi og moderne maskiner til betvingelse af naturkræfterne. På den måde fremstår der en uhyre teknologisk magt på bekostning af en almindelig menneskelig afmagt.
2. Etorstilet ingeniørarbejde forudsætter massemobilisering af arbejdskraft, som nødvendigvis må disciplineres. På den måde fremstår en økonomisk eller politisk magt på bekostning af en almindelig menneskelig afmagt.

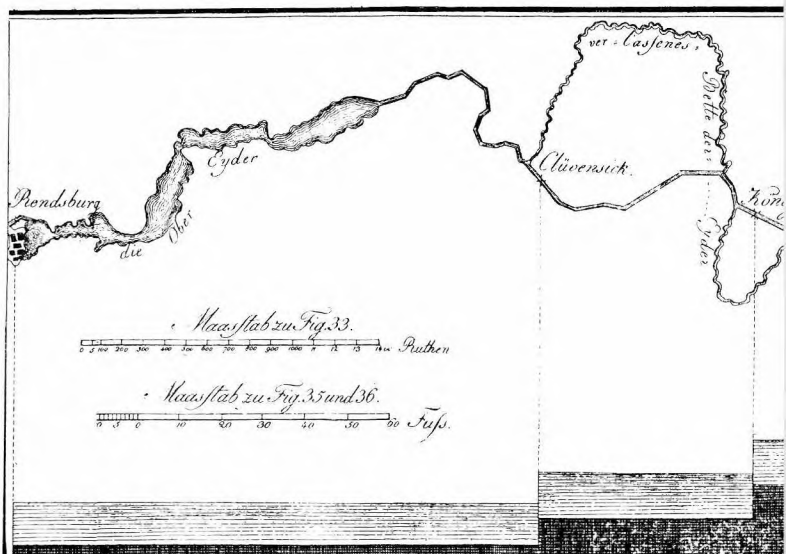
For det første vil jeg slå fast, at disse ingeniørarbejder ikke i mindste måde udnyttede energiteknologier, som ikke i princippet havde været kendt i århundreder. Her var ikke tale om dampkraft, men om muskelkraft. Ganske vist spillede muddermaskiner en vis rolle. Vi ved, at Gerner for Søetatens Konstruktionskommission udarbejdede modeller, som blev brugt som forlæg til mindst 5 muddermaskiner bygget i Rendsborg. Men de var drevet af menneskelig muskelkraft i trædehjul; der var ikke engang tale om spande i en endeløs kæde (pater nosterværk), for den løsning krævede mere koncentreret energi, end der var til rådighed, f.eks. dampkraft. Langt størstedelen af gravearbejdet foregik med spade, skovl og trillebør.

*Muddermaskine, drevet af muskelkraft, konstrueret af Henrik Gerner, som angiver en kapacitet på 5 m³ på en 10 timers arbejdsdag.
Kilde: Søetatens Kort- og Tegning Samling, G3174, RA.*

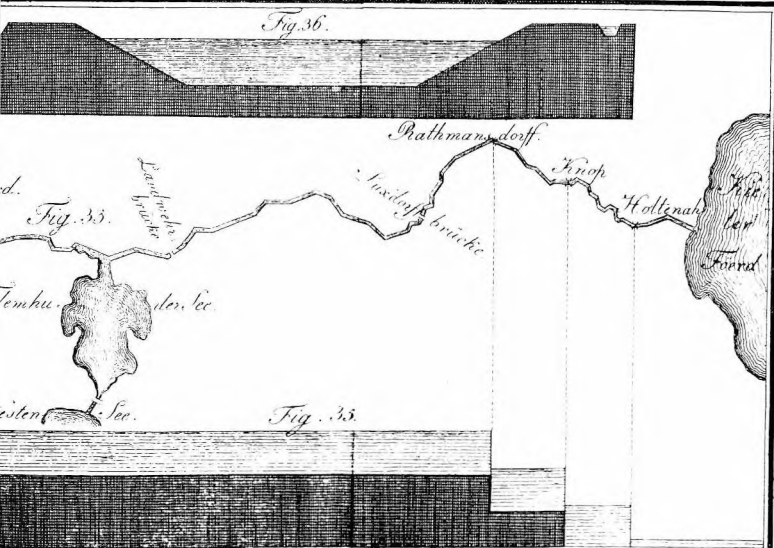
Denne del af arbejdet var i princippet analogt til faraonernes pyramideprojekter.

Da der endnu ikke var tale om, at energikilder og maskiner fremstod som en selvstændig teknologisk magt, der kunne true eller fremmedgøre mennesker, kan vi vende os til det andet postulat om den økonomiske og politiske magtkoncentration. Arbejdskraften bestod mest af tilrejsende løsarbejdere, som man forsøgte at underkaste streng disciplin i barakbyer, telte eller privatindkvartering, men ingen kunne hindre dem i at rejse i utide, hvis det kunne betale sig for dem, f.eks. under høsten, hvor efterspørgslen efter daglejere voksede, og arbejdslønnen følgelig steg. Kanaldirektionen kom ikke selv direkte til at bøde herfor, da den blot kunne henholde sig til

Kort over Ejderkanalens lineføring på baggrund af det naturlige vandløb ved Raddensdorff, Kort- og Tegningsamlingen, RK 161, 4, RA.

licitationskontrakten med private entreprenører. Kanaldirektionen havde ønsket sig soldater som arbejdskraft ud fra en forventning om, at velekscercerede garnisonstropper ville være den mest disciplinerede arbejdskraft. Men officererne ville nødtigt give slip på deres mandskab, og de værnepligtige soldater kunne desuden kræve tillæg til deres normale sold. Når det gik højt, forholdt antallet af soldater sig til antallet af daglejere som 3:10. Vi ved ikke så meget om arbejdsforholdene, men der er indicier for, at disciplineringen af arbejderne kun lykkedes til en vis grænse, så stak de simpelt hen af. Der skulle graves mange grøfter i kongeriget efter udskiftningen og hovedgårdsjordens driftsomlægning, og holstenere havde ry som grave-eksperter.²⁶ De var vant til akkord-arbejde. Vi ved også, at forsinkelser i kanalbyggeriet i forhold til licitations-

kontrakterne ikke altid skyldtes vejrliget, men mangel på kvalificeret arbejdskraft. Entreprenørerne kunne ikke presse hvilket som helst akkorder igennem, og da Kanaldirektionen lagde sag an om erstatning for overskridelse af tidsfristerne, tabte den og måtte affinde sig med, at fremtidige licitationer blev honoreret efter regning.²⁷

Desuden anvendtes naturligvis kraner, spil, rambukke, mølledrevne vandpumper, vandsnegle, etc. Kort sagt alle mekaniske hjælpemidler drevet af traditionelle energikilder som muskler, vind og vand. Ingeniørkunsten bestod således ikke i at opfinde og drive maskiner, men i at organisere og koordinere en arbejderhærs bevægelser. Faust har den suveræne kommando over denne hær og karakteriserer styringen af denne menneske-»maskine« således:

Har jeg seks hingste i mit spand,
er kraften ikke min? Jo, død og pine!
Jeg kører til og er en vældig mand,
som om de fir'ogtyve ben var mine. [v.1824–27]

Ingeniøren er »én ånd for tusind næver«. Men denne funktion hverken glorificeres eller dæmoniseres af Goethe, f.eks. med en vision om at maskiner ville kunne befri menneskene for knokleriet, eller at maskiner eller energiformer ville kunne tage magten fra projektmagerne. Tværtimod. Uden Faust ville dette gigantiske entreprenørarbejde, som er til fælles gavn for de tusind næver, aldrig have set dagens lys. Derfor er det også berettiget, at Faust gennemfører projektet med ubønhørlig konsekvens, og ikke tolererer, at Philemon og Baucis modarbejder ham med deres private bekymringer og bagstræb.

Den modstand og genstridighed
slå glæden ved det hele ned,
så man til egen bitre kval
blir uretfærdig og brutal.[v.11269–11272]

Man kan sige, at den pligtetos, som Faust repræsenterer, senere har udviklet sig til en stereotyp ingeniør-egenskab, men man skal ikke tro, at Goethes sympati ligger hos Philemon og Baucis. De symboliserer snarere rousseau'ske sværmere, der modarbejder egne objektive interesser. En faustisk helteskikkelse er en forudsætning for at beskytte menneskeheden mod den skånselsløse natur, og det er retfærdiggjort, at han forfølger dette mål uden at gå på kompromis. Eller som englenerne forkynder i tragediens slutkor:

Den ædle sjæl [Faust] er frelst for Gud
for onde ånders vrede:
for den, der stræber livet ud,
kan vi befri og lede. [v.11934–37]

Derfor kan man heller ikke finde eksempler på teknologifjendskab over for Ejderkanal-projektet i samtiden. Det var til det almene bedste, at skibe trygt kunne sejle ad kanalens rolige vande frem for at risikere at forlise rundt om Skagen. Projektet var en tæmning af naturelementerne til benefice for

søfart og handel, kilderne til Danmarks rigdom og det almindelige bedste.

Noter

1. Frederiksborghesten og det kongelige Frederiksborgske stutteri, udg. af Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1981, s. 63f.
2. E.P. Tscherning til sønnen A.F.T. 11.12.1828, i »Af Anthon Frederik Tschernings efterladte Papirer«, udg. af hans efterlevende Familie, bd. 1, Kbh. 1876, s. 158ff.
3. Beregning på grundlag af Chr. Olufsen, »Forslag til en Kanal gennem Sjælland«, Kbh. 1809, og Marcus Rubin, »1807–14. Studier til Københavns og Danmarks Historie«, Kbh. 1892, s. 478ff. (Reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1970)
4. »A History of Technology«, udg. af Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall og T. I. Williams, Oxford 1958, bd. iii, s. 438.
5. Anders Nygaard Andersen, »Det kongeligt octrojerede, danske, norske, slesvigske og holstenske forenede Handels- og Kanalkompagnie 1782–1800«, utrykt specialeafhandling, Historisk Institut, Århus Universitet, 1968.
Knud Klem, »Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene – Om skibsbygning og handelskompagnier i den florissante periode«, bd. ii, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Søhistoriske Skrifter xiv, Kbh., 1986.
6. Thomas Bugge, »Beskrivelse over et nyt Nivellerings-Instrument«, i »Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, Femte Deel«, s. 328, Kbh. 1799. Jvfr. ill. s. 90. Reinhard Woltmann, »Beyträge zur Baukunst Schiffbarer Kanäle« (deciceret til kronprins Frederik af Danmark-Norge), Göttingen 1802, s. 350–51.
7. Aa. Rasch, »Ejderkanalen«, »Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland«, Nr. 49, Åbenrå 1978, s. 9.
Bestemmende for linieføringen var endvidere en for den danske trone tilfredsstillende aftale med Rusland i 1767, hvorefter den danske konge fik den gottorpske del af Slesvig og Holsten i mageskifte for Oldenburg og Delmenhorst.
8. sst., s. 37.
9. sst., s. 43.
10. sst., s. 22.
11. sst., s. 46.
12. R. Woltmann, anf. skr., s. 344ff.

13. sst. s. 348.
14. Aa. Rasch, anf. skr. s. 62.
15. sst. s. 94.
16. sst. s. 88.
17. sst. s. 42. Dette beløb kan f.eks. sættes i relation til samtidens statsbudget på 7.5 mio. Rdl.
18. R. Woltmann, anf.skr., s. 354–361. Fremstillingen er utvivlsomt præget af dedikationen til den enevældige danske fyrste.
19. F. E. Cramer argumenterer i »Foreningen af Østersøen og Vesterhavet til Skibsfart igiennem Hertugdømmet Slesvig ved en Canals Gravning« Odense 1781, s. 20 (ligesom borgmesteren og værftsejeren Georg Bruyn, se hans skrift i note 22) med, at den internationale fordel ved en kanal som Ejderkanalen er gratis, da jo størstedelen af anlægsomkostningerne fortæres inden for landets egne grænser.
20. sst. s.25
21. sst. s.17
22. Georg Bruyn, »Opmuntring til mine Medborgere om Deltagelse i Kanal-Handelen«, Altona 1784, s. 2–4.
23. Harro Segeberg, »Technikers Faust-Erklärung« – Über ein Dialogangebot der technischen Kultur«, »Technikgeschichte«, bd. 49, nr. 3, 1982, s. 223–257.
24. J. W. Goethe, »Faust – Tragediens Anden Del«, oversat af Martin N. Hansen, Kbh. 1963.
25. Denne position repræsenteres f.eks. af Marshall Berman, »All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity«, s. 37–86, N.Y. 1982.
26. H. M. Løvenskjolds Dagjournaler 1794, s. 338, Løvenborgs Arkiv nr.446, LAS
27. Aa. Rasch, anf. skr. s.92–96.

Om realisme i 1800-tallets maleri

Kroppen, jorden og afgrøden

Af Margit Mogensen

I Danmark har den ikonografiske forskning navnlig været orienteret mod middelalder og renaissance. Derimod er der ikke som i fransk og især engelsk/amerikansk billedforskning arbejdet ret meget med f.eks. ikonografien i maleriet fra årtierne lige før det moderne gennembrud, d.v.s. den periode, hvor friluftstudier og realisme trænger igennem¹. Billederne er ofte blevet taget for pålydende og måske blevet anset for jævnt uinteressante set fra en ikonografisk synsvinkel, men i de senere år har større tværfaglighed på billedområdet skabt fornyelse. Også i 1800-talskunsten er der temaer og ideer, som først rigtigt træder frem, hvis man beskæftiger sig mere typologisk med dem og i øvrigt sætter dem i forbindelse med andre former for udtryk i tiden, litterært og politisk².

For den æstetiske og holdningsmæssige side af temaet: Menneske og Natur, landbrug og landbrugere har maleriet væsentlig betydning. Det gælder ikke mindst i perioder, hvor kunstnerne i særlig grad bruger naturen og bønderne, som »talerør«. Man kan tænke på senmiddelalderens kalenderbilleder, på en Pieter Brueghel, på 1600-tallets franske brødre Le Nain, 1700-tallets rokoko-pastoraler og ikke mindst på 1800-tallets forskellige versioner af realisme, som nok har sit udspring tilbage i 1700-tallets slutning, men som først egentlig erkendes og udvikles fra 1840'erne, hvor det politiske og kulturelle klima slog om over det meste af Europa.

Samtiden og arbejdslivet blev gradvist synligt i kunsten. I Frankrig skrev George Sand romaner, der satte focus på landarbejderne, og i Danmark trak St. St. Blicher hedens omstrejfer ind i litteraturen. De lavere klasser fik også plads i malerkunsten. Berømte er de franske malere Courbet og Millets billeder, men mange andre med tilknytning til Barbizonkredsen og det nye friluftmaleri inddrog almuens som motiv.

I Danmark blev det i første omgang N. L. Høyens og de nationalliberales folkelivsmotiver, man fik at se, men interessen for landbefolkningen medførte snart en slags konstrueret realisme som den, der ses i flere af Frederik Vermehrens almuebilleder.

Her drejer det sig om en række malerier, især danske og franske, hvor temaet er eksistentielt i den forstand, at det handler om menneskets kamp for føden i naturen. Det bliver synligt som et samspil mellem figur og mark, hvor afgrødens art, stadium og kroppens holdning samt placering er vigtigt for at forstå budskabet. De gennemgående spørgsmål i det følgende bliver derfor, hvorfor og hvordan kunstnerne skildrer kroppen i naturen, eller kulturen, skulle man vel sige, og i det hele taget hvor realismen begynder og ender.

De oprindeligt udvalgte og viste billeder er nævnt i bilaget, mens der i dette resumé kun omtales og gengives omkring halvdelen. Den tematiske inddeling er opstået under arbejdet med et større antal billeder med markmotiver.

Kornhøst i mytisk skær

Fra midten af 1800-tallet finder man en del store panoramer med høst og især kornhøst. Ofte har de trods en tilsyneladende realisme et kraftigt præg af myte og allegori. Et ekstremt eksempel herpå er Elisabeth Jerichau Baumanns berømte »Danmark« fra 1851 (fig 1). Her er kornnegene store og frodige, men noget helt almindeligt høstbillede er det sandt at sige ikke! Kernekvinden med oldtidsguldet om halsen og fremskudt bryst kommer fra et ganske særligt høstarbejde. I højre hånd holder hun sværd i stedet for segl eller le, og over skulderen, hvor riven kunne være, hviler flaget tungt. Ikke mindst efter treårskrigen mod Preussen har enhver kunnet fatte den håndfaste symbolik. Måske forstod man dog bedst, at de store neg var det *rigtige* Danmark, som for enhver pris skulle forsvares.

Stik imod kunstnerindens hensigt virkede den martialske dame nemlig nok noget søgt allerede dengang. Elisabeth Jerichau Baumann var polsk født, tysk uddannet og først kommet til Danmark et par år før billedet blev malet. De finere nuancer i dansk selvforståelse blev aldrig hendes stærke side.

*Fig. 1. Elisabeth
Jerichau Baumann:
Danmark 1851.*

I Millets »Akssamlerne« fra 1857 sanker tre kvinder helt i forgrunden de aks, der efter gammel skik tilkom den fattige. Den egentlige høst, bugnende kornstakke og et vognlæs i baggrunden på den vældige mark, tilhørte andre. For så vidt er det sociale budskab klart nok, og realismen er til stede i form af arbejdstøj og bøjede rygge, men samtidig er det en mytologisk og religiøst betonet fremstilling af begrebet høst: Man må ydmygt bøje sig efter naturens gave ligesom Ruth på Boas mark.

Franskmanden Jules Bretons høstbilleder fra omtrent samme tid tangerer også det sakrale (fig. 2). Som hos Millet ses det afhøstede korn på den åbne mark, men negene ligger endnu i sirlige rækker og danner et arkadisk frugtbart tæppe. Forgrunden er garneret med vilde blomster; en lille pige samler de smukkeste i sit forklæde. Ved siden af står unge piger som skulle de til at træde dansen i taknemmelighed over de neg, de netop har bundet. Som høstpiger betragtet virker de ikke videre overbevisende. Her er ingen træthed, men alene from og kultiveret opførsel. Uden besvær kunne enhver borgerdatter i og uden for Frankrig identificere sig med disse

Fig. 2. Jules Breton. Høstfolk. 1860.

artige og taknemmelige høstpiger, der som typer også findes i dele af den danske sangskat fra tiden og i maleren Jørgen Sonnes store nationalromantiske panoramaer, hvor modent korn og unge piger eller mødre er i forgrunden. De klædte det store epos om høst, hvor negene ligesom i Jerichau Baumanns Danmarks-allegori er tunge af betydning.

Hvile i arbejdet

I engelsk maleri er f.eks. John Linnells trætte høstfolk fra 1865 et vidnesbyrd om, at det var hårdt at være høstarbejder (fig. 3). Væk er den overjordiske taknemmelighed. Nu får de mødige kroppe lov til at hvile i middagsheden. Helt ny var den slags realisme dog ikke. Linnells høstfolk ligger omtrent som hos Brueghel i hans høstscene fra 1560'erne, men det groteske, som er med hos Brueghel, finder man ikke her. Med hensyn til figurernes stilling og forkortning har Linnells figurer måske allermest lighed med et værk af en endnu ældre kunstner, nemlig Mantegnas »Kristus i Getsemane« fra 1450'erne³. Man inddrog nok realismen ved at give en forestilling om arbejdets virkning, men holdt sig i kompositionen ellers endnu til de klassiske forbilleder.

Fig. 3. John Linnell: Høstfolk. Middagshvil. 1865.

Det blev anderledes i 1870'erne. Den franske maler Bastien-Lepage viste i 1877 en hvilende høstpige uden nogen form for formildende omstændigheder. Uskønt er hun kastet på jorden, udslukt af træthed efter et alt andet end romantisk arbejde med høhøsten. En karl bagved ligger som bevidstløs. Begge vidner de om et helt andet liv end det, salongæsterne kunne drømme om, og dette og andre socialrealistiske billeder satte århundredet ud spor i europæisk kunst.

Motivopbygningen med en høj horisont og en almueperson helt i forgrunden blev også brugt af flere nordiske malere. L. A. Ring er et godt eksempel, men bliver vi lidt ved hvilemotivet, kan man også nævne svenskeren Hugo Salmsons billeder fra 1880'erne. Hans lille »Akssamler« (fig. 4) sidder alene i den nøgne stubmark i slidt tøj og med en kropsholdning, der fortæller om et liv med arbejde frem for leg. På overfladen ser det hele meget naturligt og realistisk ud, men alligevel er der noget sært arrangeret over pigen, der får hende til at ligne en forklædt Ceres.

Fig. 4.
Hugo Salmson:
Den lille akssamler.
Ca. 1884.

Sædemanden og muldens skønhed

Lidt bagvendt blev såningen først rigtig almindelig i kunsten, da den store høstbølge var ovre. Guldalderens sorgløse høstsceneri med børn, unge og gamle fik senere i århundredet konkurrence fra den rolige, ensomme sædemand i det kølige forårslandskab, som passede bedre til de mere alvorfulde strømninger i tiden fra 1850'erne og nogle årtier frem.

Da Vermehren i 1859 malte sit kendte sædemandsbillede (fig. 5), byggede han på meget omhyggelige forstudier fra Lyngø på Midsjælland, men i hele opbygningen minder det dog meget om Millets forskellige versioner af samme motiv. Den samme åbne mark med et tårn i det fjerne – hos Vermehren Lyngø kirkes tårn – og i forgrunden sædemanden, der bevæger sig adstadigt over den beredte mark. Vermehren udvalgte i øvrigt en pæn rank karl som model, så det skønne forårsritual, som såningen også var, ikke blev forstyrret af *for* voldsom realisme⁴.

Omkring århundredskiftet var såmaskinen blevet almindelig, men kunstnerne havde endnu et godt øje til sædemanden

Fig. 5. Frederik Vermehren: *En sædemand*. 1859.

med de meget betydningsfulde bevægelser. L. A. Ring brugte ham så sent som i 1910, hvor han kombinerede den velkendte realisme i detaljerne med et temmelig romantisk helhedssyn. Som guldregn spredes sæden på det modtagelige muldtæppe, der vippes i synet på beskueren, og trods tunge træsko er det som om sædemanden svæver (fig. 6). Man kan næsten høre Jeppe Aakjærs røst fra samme tid:

O, Bonde med din Sædekurv
og i din grove Arbejdsdragt,
Du tykkes mig i denne Stund
med selve Evighed i Pagt.
Imens du som en Offerpræst
henskrider tavs og alvorsfuld,
Du signer med din højre Hånd
den sorte grødesvangre Muld.

(Sædemanden, Rugens sange 1913).

*Fig. 6. L. A. Ring:
Sædemanden.
Baldersbrønde.
1910.*

I Rings sædemandsbillede er mulden betagende, og i fransk realisme ser man samme respekt for *mulden*. Ingen var i tvivl om, at den, der sled med ploven eller på anden måde med at vende jorden mod lyset, udrettede noget smukt. Det sås allerede i de ideologiske lærestykker fra revolutionstiden⁵, men endnu mere omkring 1848. Det år udstillede Rosa Bonheur

Fig. 7. Rosa Bonheur: Førstegangspløjning. Nevers. 1848.

billedet af plove med stude-trespand og omhyggelig redegørelse for plovfurerne, som er selve forgrunden. Flot er det med det lange træk hen over marken, som yderligere understreges af drivernes svingende stokke (fig. 7).

Mange år senere malte P. S. Krøyer italienske markarbejder (1880), som også vendte muld på rad og række. Ved emnet gjorde billedet indtryk, men der var rigeligt med teater over de smukke, solbrunede modeller.

Kampen for føden

Skrålinierne i en krop eller vinden i et træ viser hen til de kræfter, landmanden/mennesket var oppe imod. Millet og Corrot malte vindstød, så træerødderne står som dæmoner mod himlen, mens mennesket bøjes mod jorden⁶, der ofte var stenet og hård. Stærkt udtryktes kampen for føden i Millets »Mand med hakke«, hvor manden er reduceret til et stort, stumt arbejdsdyr med lemmer, der blot er forlængelsen af redskabet. Helt så grelt er det ikke i Rings »I høst« fra 1885 (fig. 8), men høstmanden blev i hidtil uset grad forstørret og forgrovet.

Fig. 8. L. A. Ring:
I høst. 1885.

Under indtryk af udenlandske forbilleder, men også 1880'ernes hjemlige politiske situation og den økonomiske krise på landet, blev en del af dansk maleri helt utvetydigt politisk og socialrealistisk. Ring gav den en ekstra tand i billedet fra 1887 af den gamle kone og døden, og vennen H. A. Brendekilde sparede heller ikke beskueren med sit kolossale »Udslidt« fra 1889. I begge tilfælde måtte mennesket give op, og det var den mand med leen, der høstede.

Rodfrugter og realisme

For Courbet og senere realister var målet bl.a. at give en fornemmelse af det tilfældige øjeblik i samtiden, og for den maler, der arbejdede med landskabet, var det nærliggende at vise motiver med kartoffel- og roeavl, eftersom rodfrugtarea-lerne overalt forøgedes i de sidste årtier af 1800-tallet. Det var ofte klamt og vådt arbejde, som blev udført af landarbejdere, kvinder og børn, og der var noget symbolsk over, at de bogstavelig talt måtte ned på knæ og grave efter føden. Motivet var som skabt til et socialt budskab.

*Fig. 9. L. A. Ring:
Kartoffelopgraving.
1883.*

Fig. 10.
Hans Brasen:
Kartoffelopgraving.
1897.

Fra de franske køkkenhaver viste Millet og Pissaro kartoffelarbejde – sidstnævnte i formildnende dejligt impressionistisk opfattet lys. »Vort daglige brød«, kaldte den svenske maler Anders Zorn et maleri fra 1886, som rummer en hel legende om de nøjsomme landboeres kartoffelmåltid på marken. L. A. Ring gik tættere på i sin realisme. Når hans kvinder graver kartofler op en tåget efterårsdag i begyndelsen af 1880'erne, er de vist midt i sliddet, som allerede har sat fysiske spor på deres kroppe (fig. 9).

Der er dog også noget tilforladeligt over mange af periodens kartoffelbilleder. I modsætning til markarbejde i nutiden var man dengang ofte et par stykker om det, og rejste man sig for at rette ryggen, var der trods alt et menneske i nærheden. Ring og andre brugte det undertiden til at antyde en stump samtale og til at give lidt liv i ensformigheden. Det er sand idyl, man er vidne til i Hans Brasens billede fra 1897 af en ung landbokone, der sammen med sin lille dreng og interesserede høns graver dagens kartofler op (fig. 10). Den lille gruppe er dog ikke teateragtigt opfattet, som det kunne ses i f.eks. Ex-

Fig. 11. Jens Birkholm: *Roelugerne*. 1911.

ners og andre ældre genremaleres billeder. Man *tror* faktisk på, at der også var gode øjeblikke i den tids hverdag på landet.

Anledning til at male

Engang var fynboen Jens Birkholm en bidende socialreslistisk kunstner, men ligesom hos de fleste andre malere blev det rent maleriske det dominerende i perioden efter ca. 1900. Nogen modernist i stil med Weie og Giersing blev hverken han eller de andre fynbomalere, men i et billede som hans »Roelugere« fra 1911 (fig. 11) er det tydeligt, at markmotivet med rodfrugterne blot er en anledning til at gengive den kønne tilgroede mark med lugekonen i lyse solskinsklæder. Vel var det stadig trættende arbejde på knæ at passe afgrøderne, men her er først og fremmest vist et smukt øjeblik, hvor de kravlende kroppe er skulpturelle elementer, mere end de er arbejdere for føden. Om deres sociale og økonomiske liv lærer vi ikke meget, da det ikke længere var malerens ærinde at opdrage publikum til social bevidsthed. Politisk og økonomisk var forholdene unægteligt også forandret siden den værste tid i 1880'erne.

Sammenfatning

I løbet af 1800-tallet kom mennesket bogstavelig talt til at fylde mere i landskabet. Malerne fik forkærlighed for bestemte landbrugsarbejder, som blev skildret med vekslende grader af realisme.

I det foregående er der set på markmotiver, hvor kroppens placering og linier er med til at »gradbøje« realismen, og det er betonet, at bestemte arbejder har deres ikonografiske særpræg, og de blev brugt til at formidle forskellige mere eller mindre politiske, moralske eller religiøse budskaber, som undertiden viser sig at være det egentlige motiv.

I Jerichau Baumanns Danmarks-allegori var sagen krystalklar, mens det med f.eks. de franske høstpanoramaer fra 1860'erne og med danskeren Frederik Vermehrens yderst iscenesatte sædemand er lidt mere sløret, hvor myten holder op, og det realistiske samtidsbillede begynder. På samme måde er det med hvilen på marken, som ikonografisk set kan føres tilbage til renæssancen, men motivet var i sig selv så velegnet til at illustrere effekten af et hårdt fysisk arbejde, at det også blev grebet af de malere, som i 1870'erne sluttede op om realismen ud fra litterær og politisk tilskyndelse.

Kampen for eksistens, mennesket mod naturen, kan man også læse ud af adskillige landbrugsbilleder, hvor arme, rygge og redskaber er fremhævet, så det grænser til det groteske (Millet, Ring). Især 1880'erne bød også på de mere lavmælte historier om det meget aktuelle arbejde med rodfrugterne. Rings kartoffelopgravende kvinder er et godt eksempel på denne periodes mere tyste realisme, som ikke maser sig på med for stærke virkemidler. Det karakteristiske er, at det er arbejdssituationer og ikke middagshvil, der nu interesserede kunstnerne.

I den meget tidsbundne form blev realismen umoderne efter århundredskiftet. Solen brød igennem skyerne, og det blev en anden side af virkeligheden, men fik at se, når en roelugende kone kom i centrum, fordi hendes solbeskinnede ryg stod til omgivelserne.

Noter

1. John Barrell: *The Dark Side of the Landscape. The rural poor in English Painting 1730–1840*. London 1980, blev igangsættende for forskningen ang. den stærke betoning af tidlig socialt bevidst holdning i maleriet. Er delvis modgået af Raymond Grew i: *Picturing of the People. Images of the Lower Order in Nineteenth-Century French Art*. (in: *Art and History. Images and their Meaning*. Ed. by Robert J. Rotberg and Theodore K. Rabb. Cambr. N.Y. 1988). En væsentlig samling af artikler om emnet findes også i: *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Ed. D. Gosgrove and S. Dannels 1988. En bred internationalt orienteret oversigt over landbrugsmotiver er givet i: Richard R. Bretell & Caroline Bretell: *Les peintures et le paysan au XIXe siècle*. Skira 1984 (også engelsk udgave).
2. Se: *Argos 3. Kunst og didaktik 1986*. Temahæfte om guldalderen. Red. Jørn Guldborg, André Wang Hansen og Søren Kaspersen. Desuden Mogens Nykjær: *Kundskabens billeder. Motiver i dansk kunst fra Eckersberg til Hammershøi*. 1991. Samt Marianne Zenius: *Genremaleri og virkelighed*. 1976.
3. Andrea Mantegna: *Kristus i Getsemane*. 1450'erne. National Gallery, London.
4. Marianne Zenius op.cit. p. 74.
5. F.eks. Francois-André Vincent: *Agriculture*. 1796. Musée des Beaux-Arts Bordeaux. Omtalt i Robert Rosenblum: *Transformations in late Eighteenth Century Art*. Prince ton. N.Y. 1967.
6. Ud over det i billedlisten nævnte værk af Millet, se J. B. C. Corot: *Vindstødet*. Nationalmuseum, Stockholm, inv. nr. 238.

Bilag

Liste over viste billeder i forbindelse med den oprindelige mundtlige fremlæggelse

Elisabeth Jerichau Baumann: Danmark 1851. Ny Carlsberg Glyptotek.

Jean-Francois Millet: *Akssamlerne*. 1857. Musée d'Orsay. Paris.

Jules Breton: *Høstfolk* 1860. Glasgow Art Museum and Galleries.

Jørgen Sonne: *Rapstærskning*. Esrom 1862. Privateje.

John Linnell: *Høstfolk*. Middagahvil. 1865. The Tate Gallery. London.

Pieter Brueghel d. æ.: *Høstfolk*. 1560'erne. Metropolitan Museum of Art. N.Y.

- Hugo Salmson: Den lille akksamler. Indkøbt af Nationalmuseum i Stockholm 1884.
- Jean-Francois Millet: Sædemand. Privateje, London.
- Frederik Vermehren: En sædemand. 1859. Statens Museum for Kunst.
- L. A. Ring: Sædemand. Baldersbrønde. 1910. Statsministeriet.
- Rosa Bonheur: Førstegangspløjning i Nevers, Frankrig. 1848. Musée d'Orsay, Paris.
- P. S. Krøyer: Italienske marksarbejdere. Sora 1880. Fyns Kunstmuseum.
- Jean-Francois Millet: Vindstødet. National Museum of Wales (Kunstakademiet, Kbh. Lysbilledsamling nr. 1722-16)
- L. A. Ring: I høst. 1885. Statsministeriet.
- Vincent van Gogh: Høstkarlen, efter Millet. St. Rémy 1889. Van Gogh Museum, Amsterdam.
- L. A. Ring: Den gamle kone og døden 1887. Statens Museum for Kunst.
- H. A. Brendekilde: Udslidt. 1889. Fyns Kunstmuseum.
- Jean-Francois Millet: Der lægges kartofler. Boston Museum of Fine Art.
- Camille Pissaro: Kartoffelhaven. 1879. Musée d'Orsay, Paris.
- L. A. Ring: Kartoffelopgravning. 1883. Den Hirschsprungske Samling.
- H. A. Brendekilde: Kvinde og dreng i kålmark. 1890. ABR 518/45.
- Hans Brasen: Kartoffelopgravning. 1897. ABR 532/120.
- Jens Birkholm: Roelugerne. 1911. ABR 518/26.
- Peter Hansen: Roeoptagning 1928. ABR 532/121.

Menneske og natur

– bebyggelse og kulturlandskab

Af *Per Grau Møller*

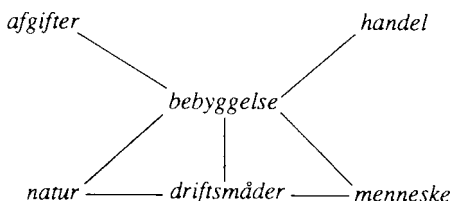
1. Indledning

Temaet for forskningscentret og for dette seminar er »Menneske og natur«. Mit indlæg vil med et bebyggelsehistorisk udgangspunkt forsøge at belyse menneskenes udnyttelse af det fysiske rum i dagens Danmark gennem de sidste 200 år. Specielt vil jeg prøve at sætte fokus på det, der traditionelt opfattedes som landdistrikter. Man kan – med rette mener jeg – spørge, om mennesket i dag har mistet jordforbindelsen. Om mennesker i dag har en relation til det rum vi færdes i til daglig, til naturen eller rettere det kulturlandskab, som mennesker har skabt gennem årtusinder. Er det ikke sådan, at langt de fleste i dag haster gennem et landskab for at komme fra bopæl til arbejdssted – på nær de efterhånden få procent, som er landmænd? Dette landskab kan være et bylandskab, eller det kan være det åbne, agrare land. Transportmidlet kan være en cykel, en bil, en bus eller et tog. Fremføringsmidlerne er underordnede. Det afgørende er, at landskabet nærmest er en hindring, som skal overvindes hurtigst muligt. Kun i fritiden kan kulturlandskabet spille en vis rolle. De fleste vil gerne i ferien ud og kigge på og nyde et fremmedartet kulturlandskab. Da spiller det en rolle for os, at der findes et agrart kulturlandskab i naturen. Ligeså kan nationen tjene valuta ved at præsentere kulturlandskaber for turister.

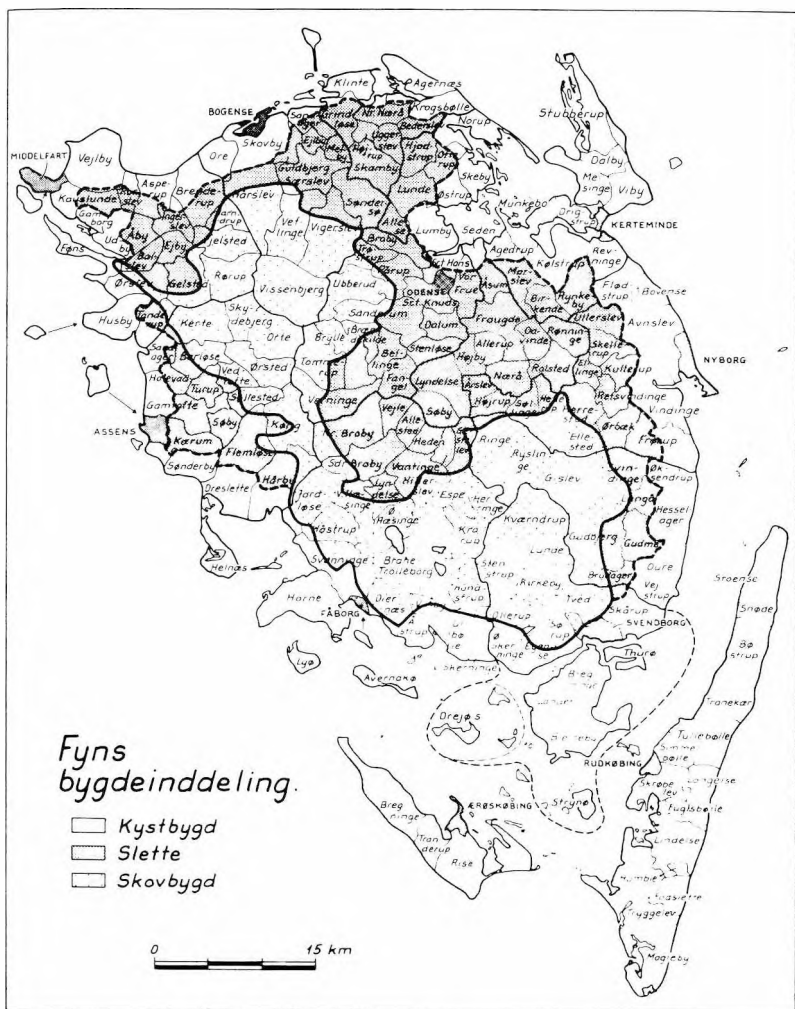
Men hvordan er det kommet så vidt, hvilke faktorer har været bestemmende i denne udvikling, og hvordan kan udviklingen evt. forandres, hvis det er det, vi ønsker? Jeg vil her med udgangspunkt i min beskæftigelse med den fynske udvikling prøve at belyse, hvad der i store træk er sket gennem de sidste 200 år, og hvilket landskab det har ført frem til.

2. Den agrare udvikling

Allerførst skal trækkes nogle linier vedrørende det agrare kulturlandskab. Den agrare bebyggelse udvikler sig iflg. den af Porsmose udviklede model på følgende vis: bebyggelsen er afhængig af den overordnede relation mellem *natur og menneske*, forstået som en økologisk ramme. Kobles den med *driftsmåden*, bliver der tale om en driftsøkonomisk model, som er bestemmende for udformningen af bebyggelsen og organiseringen af produktionen. Og hvis ydermere overordnede faktorer som *besiddelsesforhold og handelsrelationer* kobles ind i billedet, bliver der tale om en samfundsøkonomisk model, som også kan være med til at forklare bebyggelsens udvikling i tid og rum.

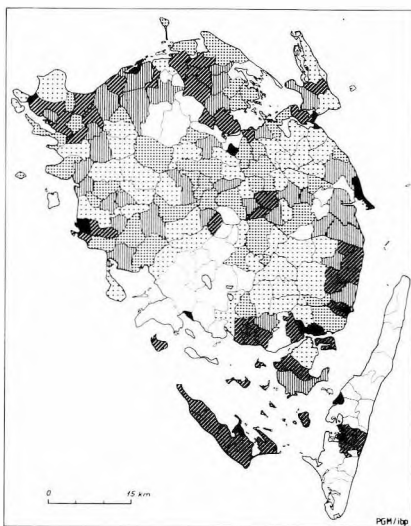

Situationen ved landboreformernes begyndelse var et klart agrart præget bebyggelsesbillede – således som det havde været gennem de foregående århundreder (figur 1 og 2). I kystbygden var der tale om en høj bebyggelsestæthed, men samtidig små gårde; i skovbygden var gårdene også små, men bebyggelsestætheden til gengæld lav – på nær Vissenbjerg sogn; og i sletteområderne var der både høj og lav bebyggelsestæthed, men til gengæld overvejende højt hartkornstilliggende til gårdene. Det var et landskab der viste tilpasning til det agrart betingede kulturlandskab med de mest produktive gårde i de mere frugtbare sletteområder. Skove bevirker sammen med hovedgårde en lav gårdtæthed og forstærker på Fyn til dels hinanden. Til gengæld rummer skovbygden ligesom kystzonen muligheder for alternative beskæftigelser: i skovbygden i form af træhugst, pottemageri, teglbrænding mv., i kystzonen i form af fiskeri og søfart. Disse muligheder blev udnyttet i begyndelsen af 1800-tallet, da der i disse to zoner skete en betydelig forøgelse af hustallet.

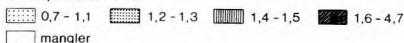

Figur 1. Fyns bygdeinddeling i kulturgeografiske zoner. Inddelingen er foretaget ved hjælp af udskiftningskortenes oplysninger om ager-, eng- og skovforhold kombineret med moderne terrænkort. Fra Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid. Odense 1987.

Figur 2. Gårdtæthed
1770, sogneniveau.
For 44 ud af 201 sogne
mangler oplysninger om
gårdtal.

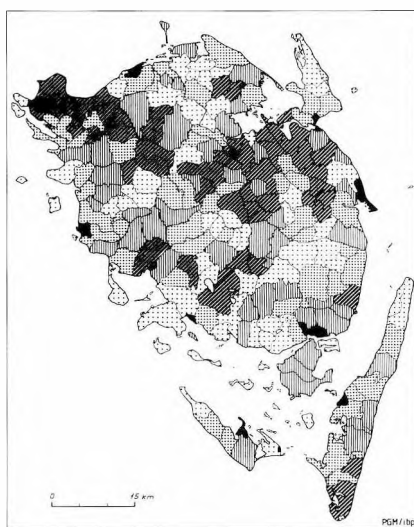

Gårde pr. 100 tdr. land:

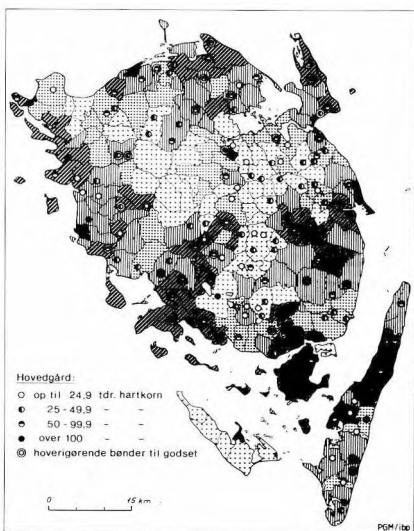

En afgørende faktor i bebyggelsesudviklingen op gennem 1800-tallet var overgangen til selveje. Hvor der skete overgang til selveje, betød det også, at mulighederne for bebyggelsesekspansion var til stede. Og den kom nærmest prompte. De nye selvejere benyttede sig af deres muligheder for at udparcellere dele af deres nyvundne ejendomme. Motiverne hertil kunne dels være et spørgsmål om at finansiere selvejekøbet, dels kunne det være et spørgsmål om arvedeling. De områder, der tidligst overgik til selveje fik et bebyggelsesmæssigt forspring hvad angår agrare bebyggelser, som sogne, der sent overgik til selveje, sjældent kunne indhente. Der blev tale om brud på det kulturlandskabsbillede, som vi så i slutningen i 1700-tallet med en styrkelse af gårdtætheden i skovbygden og sletten nordvest for Odense samt i et bælte syd for Odense. En forklaring herpå finder vi, når vi ser på væksten blandt gårde 1805–35 (figur 3), hvor væksten netop var stor i disse områder. Hvorfor den var det, ser vi, når vi anskuer udbredelsen af selveje i 1835 (figur 4): sogne der havde ringe fæstehartkorn og

Figur 3. Gårdvækst
1805-35, sogneniveau.

+16 - 3%
 4-10%
 11-25%
 26-733%

Hovedgård:

- op til 24,9 tdr. hartkorn
- 25 - 49,9 - -
- 50 - 99,9 - -
- over 100 - -
- ⊙ hoverigørende bønder til godset

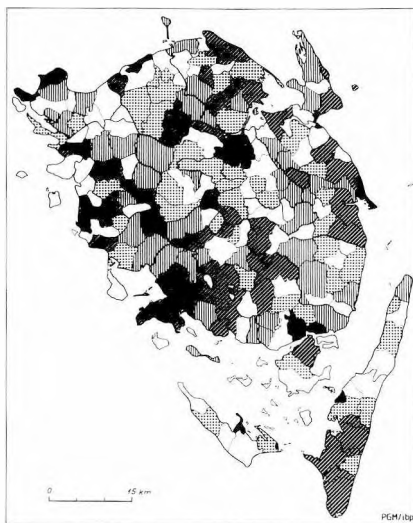
0-15%
 16-65%
 66-90%
 91-100%

Figur 4. Fæstehart-
kornets andel af sognets
samlede bondehartkorn
i 1835.

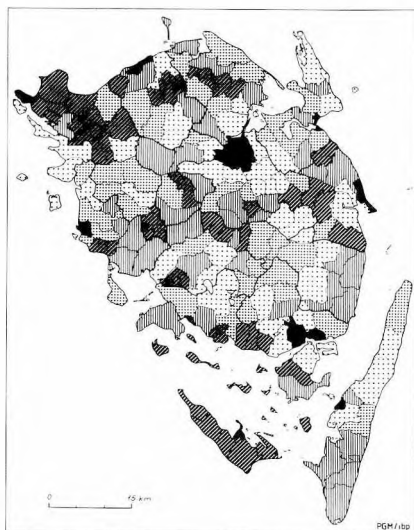
dermed meget selveje havde også en udbredt bebyggelsesvækst – og omvendt. Besiddelsesforholdene kan dermed forklare både udvikling og stagnation, for vi skal ikke glemme, at denne udvikling bevarer en række store, levedygtige driftsenheder og dermed bevarer en bebyggelsesstruktur – netop fordi de er i fæste.

Gennem 1900-tallet – op til ca. 1965 – var udviklingen i det agrarstrukturelle landskab præget af husmandsbrug. Jeg vil betragte det som en udløber af produktionsomlægningen til vægt på animalske produkter i slutningen af 1800-tallet. Den betød store forandringer produktionsmæssigt, driftsmæssigt og organisatorisk i det videre produktionsled, men agrarstrukturelt betød det, at husmandsbrug fik en større levedygtighed. De kunne nyde godt af at levere mælk på de andelsmejerier, som gårdmændene havde taget initiativet til. Bl.a. derfor sker der i 1900-tallet en opblomstring af de mindre driftsenheder. Den er kraftigt hjulpet på vej af statslig støtte i form af dels statslånene efter 1899-loven og dels jordrentebrugene efter 1919-loven. Især den sidste fik stor betydning på Fyn. Det kan illustreres ved at se på de jordrentebrug, der kom til i perioden 1920–40 (figur 5). Det viser et noget broget billede. Og sandheden er da også, at det nærmest var tilfældigt, hvor brugene blev placeret henne. De kunne placeres på præstegårdsjorder. Det gav et nogenlunde jævnt billede med nogle få brug pr. pastorat. Men størstedelen var placeret på majoratsjord, idet loven om jordrentebrug var koblet sammen med lensafløsningen. Det afhang derfor af, hvor et majorat ville stille jord til rådighed for husmandsbrug. I mange tilfælde blev det ikke lige i nærheden af hovedgodset, men på fjernere liggende besiddelser, der endda kunne være købt til lejligheden. Det er derfor et ganske tilfældigt indslag i kulturlandskabet, som betinger denne udvikling. Betydningen af statshusmandsbrugenes dominans kan iagttages ved at betragte figuren over gårdtætheden i 1965 – de fleste husmandsbrug havde 1–2 tdr. hartkorn og regnedes derfor statistisk for gårde trods navnet (figur 6). Ekspansionen og især anlæggelsen af de store kolonier træder klart igennem. Men bag det hele ligger dog stadig det agrare kulturlandskabsbillede med mange og små gårde i kystzonen og få og små gårde i skovbygden, og større gårde på sletteområderne – med de omtalte justeringer herpå. Dette

Figur 5. Jordrentebrug oprettet 1920-40, sogne-niveau.

Antal jordrentebrug:

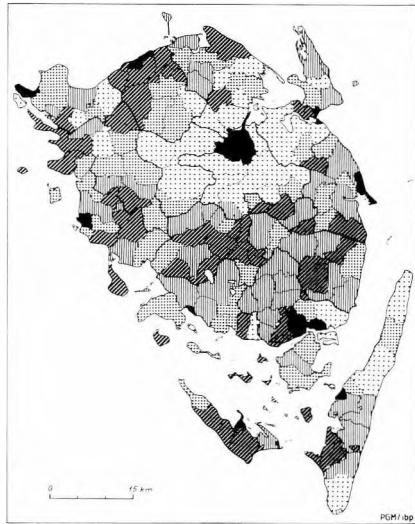

Figur 6. Gårdtæthed 1965, sognekommune-niveau.

Gårde pr. 100 tdr. land:

Figur 7. Udviklingen i landbrugsejendomme (1 ha. og derover) 1950–65, sognekommuneniveau.

+97- +15%
 +14- +10%
 +9- +6,2%
 +6,19 +2%

billede kan man fortsat se konturerne af, når man betragter gårdstørrelserne i dag – nu dog på kommuneniveau.

Men udviklingen iblandt landbrugene var nu også begyndt at blive præget af andre faktorer. Således var der i perioden 1950–65 på Fyn sket en nedgang i antallet af landbrugsejendomme (både gårde og huse) på 12%. Gårdtallet var stagneret, mens landbrugshusene var faldet med 29%, mest mod slutningen af perioden. På Fynsplan ser billedet således ud, at nedgangen har været størst omkring Odense (figur 7). Det skyldes, at ikke-agrarer faktorer er begyndt at influere på det agrare bebyggelsesbillede.

Den ikke-agrarer udvikling

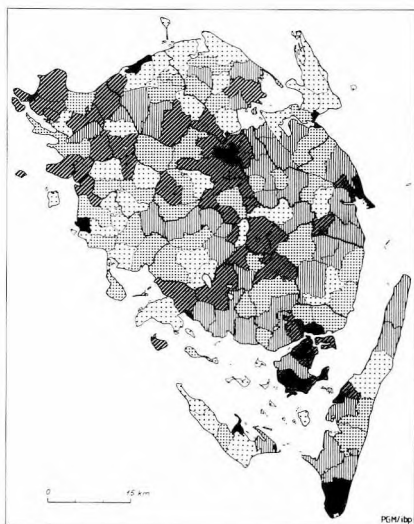
Som tidligere fremhævet har de ikke-agrarer bebyggelser indtil midten af 1800-tallet udviklet sig i god overensstemmelse med det agrare kulturlandskab. Det var jordløse huse (eller i det mindste huse med meget lidt jord), hvis beboere ernærede sig

ved erhverv uden for landbrug. Det kunne være fiskeri eller søfart i kystbygden, eller teglbrænding, pottemageri eller træforbrugende håndværk i skovbygden. I sletteområder, som f.eks. på den fynske Nordslette var vævning en udbredt husflidsbeskæftigelse, både blandt gård- og husmænd – dette har dog ikke direkte relation til kulturlandskabet, men var så at sige en beskæftigelse i mangel af naturgivne ressourcer.

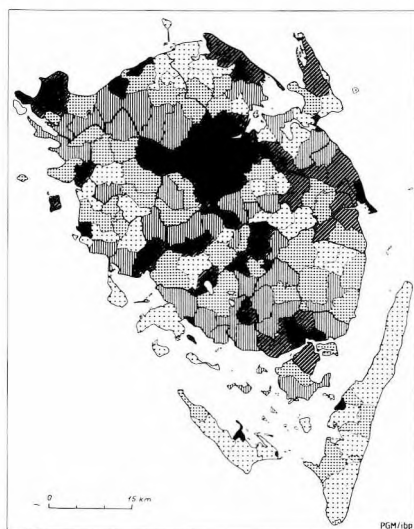
Men billedet ændrer sig gradvis fra midten af 1800-tallet. Årsagerne hertil ligger i den velstandsstigning, der fandt sted i landbruget med kornsalgperioden. Den gav større pengemidler til især gårdmændene, deraf følgende større efterspørgsel efter forbrugsvarer og større behov for arbejdsdeling. Det medfører, at der på geografisk centrale steder kommer en større bebyggelsesudvikling i de ikke-agrarer bebyggelser – i form af håndværkere, beskæftigede ved de små landindustrier, der opstod, o. a. Andelen af beskæftigede ved håndværk og industri på landet steg fra 15,6% i 1834 til 19% i 1870. Det vil sige, at der før indførelsen af næringsfriheden i 1862 allerede var en stor gruppe personer beskæftiget med sekundære erhverv; dertil kom arbejdsmænd og daglejere, der enten kunne være beskæftiget i landbruget eller i sekundære erhverv. Deres andel øgedes i perioden, og absolut er forøgelsen p.gr.a. det stærkt stigende folketal er meget stor. Ligeså øgedes også andelen af handlende, men endnu mere beskedent.

Denne udvikling forstærkedes i slutningen af 1800-tallet af jernbanernes anlæggelse. Stationerne blev på Fyn som regel anlagt, hvor der i forvejen var en vis befolkningskoncentration og dermed på centrale steder med en række fremstillings-erhverv og servicefunktioner. Det medfører, at der kommer en større vækst i de mindste husbebyggelser ved store stationer, eksempelvis den mest typiske fynske stationsby, Ringe.

Denne nyskabelse skete samtidig med de store driftsomlægninger i landbruget, afvandring af befolkningen til byerne og sågar til udlandet. I denne krisetid bliver grunden lagt til et helt nyt bebyggelsesbillede, præget af geografisk centralitet. De rurale byer er i denne forbindelse at opfatte som bebyggelser, der er centrale i forhold til landdistrikterne, men som opfanger en del af den befolkning, der ellers ville være bortvandret. Det er et billede, der i første omgang er præget af de ikke-agrarer bebyggelser, men som også indvirker på den agrarer bebyggelse. Gennem 1900-tallet udskilte på Fynsplan

+12-10%
 11-23%
 24-42%
 43-900%

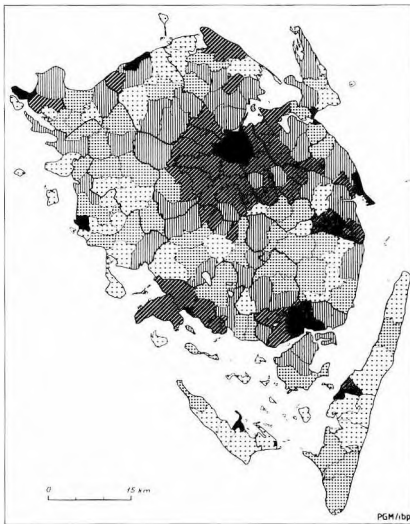

12-42%
 43-63%
 64-91%
 92-616%
 mangler

Figur 8, 9 og 10. Vækst i »andre vurderinger« 1904-20, 1920-50 og 1950-65, sognekommuneniveau.

»Andre vurderinger« omfatter alle andre ejendomsvurderinger end landbrug, dvs. både beboelsesenheder og ikke-beboelsesenheder. Det er ikke muligt på sognekommuneniveau at udskille ikke-beboelsesenhederne, men rene beboelsesejendomme udgør dog mellem 74 og 85% af det samlede antal »andre vurderinger«. Forklaringen på en stor vækst i visse kystområder er derfor at bebyggelser som sommerhuse også er indregnet.

Figur 9.

Figur 10.

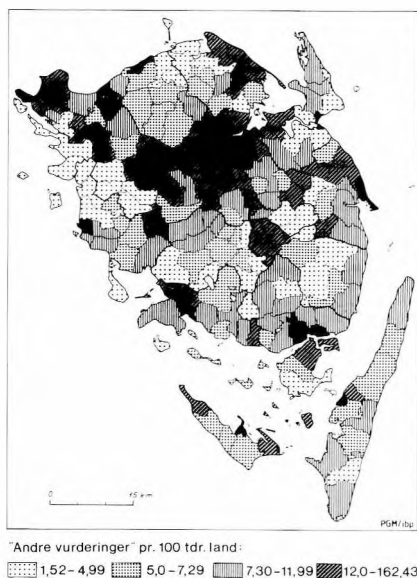
+2 - 30%
 31 - 45%
 46 - 75%
 76 - 439%

sig mere og mere klart tre forskellige zoner, der ikke har meget med det agrare kulturlandskabsbillede at gøre:

1. *centralområder* omkring købstæderne, først og fremmest Odense og Svendborg, samt forbindelseslinierne herimellem, således at billedet danner et T – her er der stor vækst i de ikke-agrare bebyggelser, samtidig med at de negative tendenser inden for den agrare bebyggelse optræder klartest her.
2. *periferiområder* på hovedøen uden for T'et – her er der mindre vækst i de ikke-agrare bebyggelser og positive tendenser indenfor landbrugene.
3. *udkantsområder*, hovedsagelig småøerne rundt om Fyn – er præget af ringe vækst i de ikke-agrare bebyggelser og til dels også negative tendenser i landbrugsbebyggelserne.

På den viste figurække over udviklingen i den ikke-agrare bebyggelse i perioderne 1904–20, 1920–50 og 1950–65 ses den skitserede udvikling udkrystallisere sig mere og mere klart

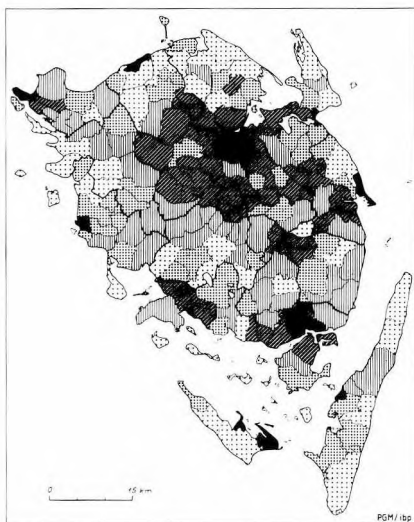
Figur 11. Befolknings-
tæthed 1965, sogne-
kommuneniveau.

(figurerne 8, 9 og 10). Billedet slår også klart igennem, når man laver status over den ikke-agrarer husbebyggelse og befolkningstætheden i 1965 (figur 11), dvs. ikke blot den nye bebyggelse, men også den eksisterende. Tendensen er en klar centralisering.

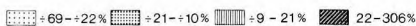
Et interessant mønster viser sig, når man sammenligner de enkelte perioder. Udviklingstræk, overvejende af negativ art, der viser sig i én periode i udkantsområderne, dvs. småøerne, går ofte igen i den følgende periode i periferiområderne. Drager man den fulde konsekvens heraf, og forudsætter man de samme centraliseringstendenser i udviklingen, kan småøerne bruges som et spejl for fremtidsudviklingen i landområderne, særlig yderst i periferiområderne.

Og udviklingen er fortsat frem til i dag. Ser vi på befolkningsudviklingen i perioden 1965-91 i de fynske sogne, er der helt klart tale om en yderligere forstærkning af de samme tendenser (figur 12). Statistisk er det slående, at væksten samlet i de fynske landdistrikter er på 23% - kun 1/4 af sognene ligger over, men vejer altså tungt til - 10 sogne har

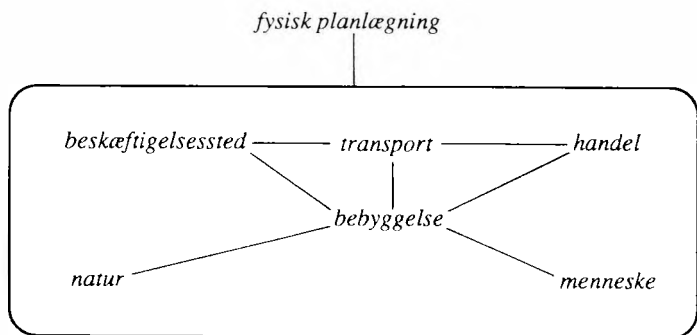
Figur 12. Befolkningsvækst 1965–1991, sogneniveau.

For Drigstrup og Drejø er brugt tallene fra 1960, da de i 1963 og 1964 blev indlemmet i købstadskommunerne Kerteminde og Svendborg.

fordoblet deres vækst. Bemærkes skal også, at faldet i befolkning tiltager, jo længere væk fra centralområderne man kommer. Centrum i de nye kommuner slår også klart igennem med større vækst i omgivende sogne med stor affolkning.

Skal man prøve at opstille en model for den ikke-agrarer bebyggelses udvikling specielt på landet går nogle af de samme faktorer igen som i den agrare model. Bebyggelsen knytter sig til *naturen* eller landskabet i kraft af, at stederne skal være egnede til opførelse af boliger og til anlæg af veje. Men der er ingen større økologisk eller driftsøkonomisk sammenhæng mellem mennesket og naturen med udgangspunkt i bebyggelsen. *Mennesket* bruger højst naturen i sin – som regel overgødede – parcelhushave eller til rekreative formål i fritiden. Derimod er det af langt mere afgørende betydning for placeringen af bebyggelsen, hvor *arbejdspladsen* ligger, og hvor *handelsfaciliteter* er til stede og *transportmuligheder* er bekvemme. Udviklingen i transportmidlerne efter 2. verdenskrig har dog betydet en forskydning i rammerne for bosætning, idet det er blevet muligt at pendle; 20 km. er ingen

ualmindelig afstand for pendlere. Afgørende i denne udvikling er også, at lokaliseringsfaktorer for virksomheder, offentlige som private, er de samme: nemlig marked, transportmuligheder og arbejdskraft. Derfor forstærker udviklingen i bebyggelsen og erhvervsudvikling hinanden i en centralisering i det fysiske landskab.

4. Fremtidsperspektiver

Så kan man spørge: hvor går udviklingen i det fysiske kulturlandskab hen i fremtiden? Før man kan besvare det spørgsmål må man have et overblik over udviklingen i den nærmest foregående periode. Her mener jeg, at vi savner et ordentligt statistisk grundlag. Siden 1970 har statistikken på nær et enkelt punkt fulgt de nye kommuneinddelinger. Det vil sige, at det laveste niveau, man kan følge udviklingen inden for befolkningsudvikling, landbrugsudvikling og erhvervsudvikling i det hele taget på er på Fyn inden for de 32 kommuner – modsat i 1960 165 sognekommuner eller 200 sogne. Den eneste undtagelse fra mønstret er, at det fra 1983 er blevet muligt at følge befolkningstallet årligt på sogneniveau¹. Det har stor betydning, når man vil belyse hvad der konkret er sket i kulturlandskabet. Ganske vist kan man selvfølgelig se forskellige mønstre i udviklingen mellem storkommunerne, men inden for de enkelte kommuner kan der skjule sig udviklingstræk, som man ikke kan gøre synlige andet end ved – be-

sværlige – visuelle kartografiske analyser, og kortmateriale har som bekendt en tendens til et vist tidsmæssigt efterslæb. Analyser på lavere niveau og på tværs af de – ud fra andre kriterier end en kulturlandskabsopdeling – fastsatte kommunegrænser vil kunne afsløre mønstre i udviklingen, som vil kunne danne grundlag for politiske beslutninger for udviklingen i den fysiske struktur.

I den fynske regionplan er der politisk udtrykt ønsker om en decentral udvikling, klarest i 1980-planen. Men som vi har set sker der en fortsat centralisering i udviklingen. Der er derfor en diskrepans mellem befolkningens ønsker om en decentral udvikling og den faktiske udvikling. Det forekommer, at der mangler redskaber til at analysere udviklingen, og på dette grundlag lave udviklingsmodeller.

Det er selvfølgelig altid en politisk beslutning, hvordan udviklingen skal ske. For øjeblikket må man nærmest sige, at udviklingen passer sig selv, til gavn for centralisering og for en yderligere fjernelse af mennesket fra et forhold til naturen, eller rettere til kulturlandskabet. Da den landbrugsmæssige udvikling er meget afhængig af prisfastsættelsen på produkterne inden for EF, er det derfor meget svært at styre udviklingen i landbrugsstrukturen i anden retning. En mulighed kunne være, at man i den situation satsede mere på en kombination af (fritids-)landbrug, hvor man havde mulighed for f.eks. at drive mere økologisk landbrug, og andet arbejde, måske så ikke fuldtids. Det vil betyde, at den enkelte husstand får et forhold til det agrare kulturlandskab, og det vil betyde udnyttelse af en eksisterende bolig- og brugsmasse, som ellers tenderer til at blive Danmarkshistoriens største ødegårdskrise. Ydermere kunne man satse på at fremme en decentral lokalisering af arbejdspladser, såvel private som offentlige. Det vil umiddelbart også betyde en ændring af den hidtidige tendens til centralisering af boligerne og genbefolkning af landskabet uden for centralområderne. Det skal ikke forstås sådan, at udviklingen totalt skal vendes i den retning, men den bør ikke være så entydig som nu, og der bør satses på en mere decentral udvikling i det industrialiserede, og serviceprægede, urbane samfund. Mange af servicefunktionerne vil med moderne kommunikationsmidler via telenettet med lige så stor fordel – og billigere husleje – kunne ligge i landdistrikter.

5. Fremtidigt forskningsprojekt

Det skitserede mangelfulde grundlag for viden om udviklingen i den fysiske struktur i landdistrikterne er baggrunden for, at undertegnede sammen med museumsinspektør Gunnar Solvang har indleveret et forslag til forskningsprojekt til dette forskningscenter. Titlen på forslaget er lidt provokerende »*Hvorfor bor mennesker på landet i dag?*« – ud fra tanken om, at med de fortsatte centraliseringstendenser vil det til sidst føre til, at alle på nær de tiloversblevne landbrugere vil bo i bysamfund.

Ideen med projektet er at undersøge den konkrete udvikling i landdistrikter, som en bred ramme de sidste 200 år, og mere konkret de sidste 25 år, dels på landsplan, og som det væsentlige gennem detailanalyser i udvalgte sogne fordelt i hele landet. Analysemetoderne vil være historisk-etnologiske.

På denne måde håber vi at kunne skabe et bedre grundlag for bedømmelse af udviklingen i landområderne – ikke blot det åbne land, men også i bysamfundene i landdistrikterne – og forhåbentlig at komme med nogle modeller for den fremtidige udvikling. Vi har ønsket at iværksætte projektet om et par år, og centerbestyrelsen har svaret så positivt tilbage, som man nu kan på nuværende tidspunkt uden at love hinanden noget på nuværende tidspunkt.

Note

1. I Danmark Statistiks publikationsrække *Befolkning og valg 1983-*.

Litteratur:

- Per Grau Møller: *Fra landsby til soveby*. Odense 1990.
Regionplan 80. Redegørelse, Fyns amtskommune 1980

Økologisk tilpasning i et vadehavsøsamfund – Rømø

Af Gunnar Solvang

I 1980'erne gennemførtes en række kulturhistoriske/etnologiske lokalstudier i den danske vadehavsregion, som led i det langsigtede, tværmuseale Vadehavsprojekt¹.

Flere af undersøgelserne var rettet mod samspillet mellem menneskets tilpasning til naturmiljøet og dets udnyttelse, i forsøg på at tolke træk af nyere tids kultur- og erhvervs-mønstre i regionens delområder².

Et af studierne omfatter vadehavsoøen Rømø, hvor befolkningens livsvilkår og landbrugets udvikling i det 19.- og 20. århundrede, blev studeret med baggrund i dansk/skandinavisk etnologisk forskningstradition³.

Med udgangspunkt i dette arbejde, og øens specielle landbrug som særlig indfaldsvinkel, skal jeg i det følgende skitsere nogle hovedtræk af den økologiske tilpasning på Rømø og udviklingen gennem de seneste ca. 250 år⁴.

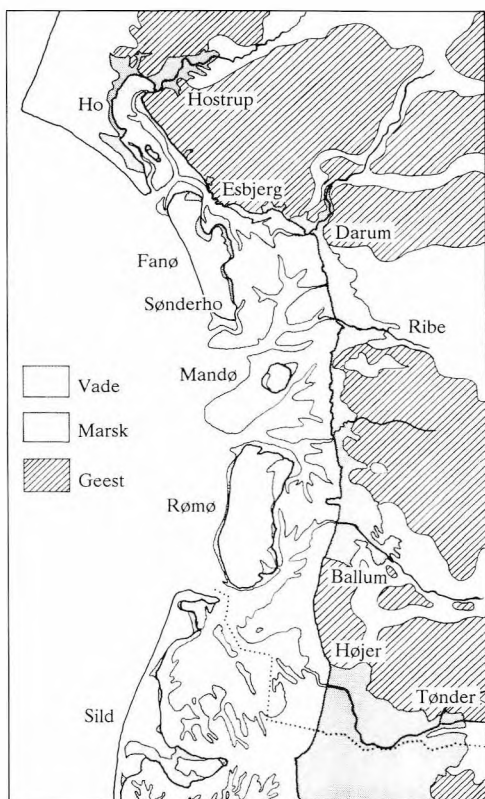
Rømøes glørværdige søfart, som andre behørigt har redegjort for, træder således her i baggrunden, og der fokuseres på befolkningens tilpasning til og udnyttelse af øens naturgrundlag – samspillet mellem menneske og natur.

Natur- og kulturgeografiske forudsætninger

Den danske del af vadehavsregionen, strækkende sig fra Blåvandshuk og Ho Bugt i nord til den dansk-tyske grænse i syd. Af afgørende betydning for vadehavsregionen er naturforholdene: *geest* (morænebakkeøer), *marsk* (inddiget land), *vadehav* samt *øer* (klitøer). Mellem fastlandet og øerne ligger *vaderne*, der er tørlagt ved ebbe og oversvømmet ved flod (Fig. 1).

Rømøes natur- og kulturgeografiske forhold er væsentlige for forståelsen af befolkningens ressourceudnyttelse og -fordeling, som nøje er knyttet sammen med skiftende erhvervsmønstre gennem en række faser i øens historie.

Fig. 1. Den danske del af vadehavsregionen.
(Tegn. forf.).

Den halvmåneformede ø på ca. 100 km² er særpræget ved landskabets skarpe zoneopdeling i nord-sydgående retning, som det fremgår af fig. 2.

1. Yderst *forstranden*, der under de kraftige efterårs- og vinterstormfloder overskylles af Vesterhavet.
2. *Havklitrækken*, der afgrænser forstranden mod landsiden – klitter, som er blæst op inden for de seneste 200 år. Yderst en nydannet klitrække under opbygning siden 1950'erne ud for Lakolk. Mod syd går klitrækken over i det brede, naturskabte *Sandflugtsdige*, der sammen med to forbundne diger udgør øens sydlige stormflodsværn.
3. »Stranden« – et bælte af ca. 1–2 km bred strandeng og

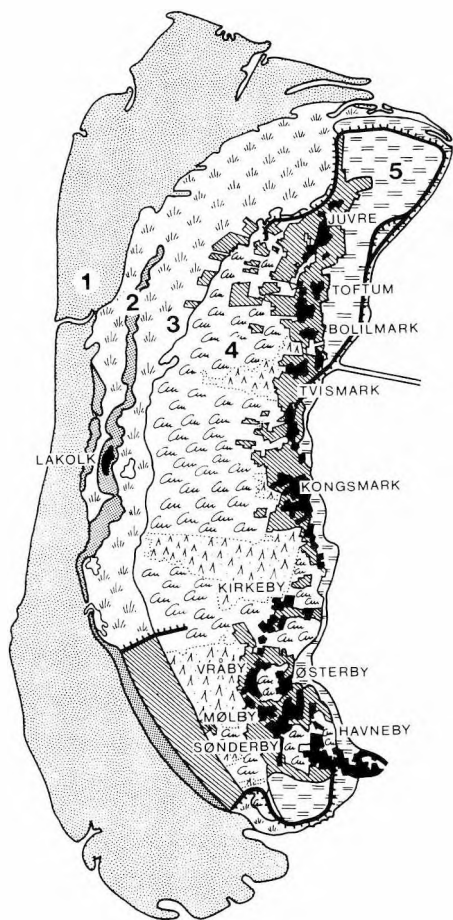

Fig. 2. Rømøs nord-sydgående landskabszoner i 1986.

- 1: Forstrand.
 - 2: Havklitrække.
 - 3: Strandeng.
 - 4: Klithede med plantage.
 - 5: Marsk. Bebyggelse er markeret med sort og dyrket agerjord er skraveret.
- (Tegn. forf.).

sandmark med græs – den gamle forstrand – som ligeledes kan oversvømmes bag klitrækken.

4. Rømøs gamle centrale »klitherne«, hvis yderste klitrække for ca. 200 år siden udgjorde havklitter. Området er dækket af klithede og plantage, tilplantet i 1920'erne.
5. Marsken – hovedparten er beskyttet mod stormflod og oversvømmelse af diger anlagt i 1920'erne, hvilket var afgørende for landbrugets udvikling.

Rømø har fra gammel tid været opdelt i et Nørre- og Sønderland. Øens agerjord ligger som et langstrakt, fliget bælte langs klitkernens østside. Her ligger også *bebyggelsen*. En række åbne smålandsbyer, med spredte gårde, husmandsbrug og -huse (kådnersteder), som altid har været i flertal på Sønderland.

Gennem 600 år var øen i retslig og forvaltningsmæssig henseende delt således, at nogle ejendomme hørte under De kongelige Enklaver og resten under Hertugdømmet Slesvig. Fra 1864 til 1920 var øen underlagt det tyske rige.

Variationer i vadehavsregionens økologiske tilpasning

Vadehavsregionen udgør en helhed, bestående af mange interne naturgeografiske forskelle. Regionen har gennem historien været stærkt påvirket af opgange og kriser i den europæiske handelsøkonomi, af nationale og administrative forhold, lovgivning og privilegier mv.

Disse forhold indgår derfor som væsentlige overordnede makrofaktorer i en analyse af *næringsliv og ressourcetilgang* – to vigtige sider i en befolknings økologiske tilpasningsproces.

Der har således været tale om markante forskelle i de sociale, økonomiske og kulturelle mønstre mellem regionens delområder: Mellem Tøndermarskens velhavende gårdmænd i kogene og de fattige kådnere (den stedlige betegnelse for husmænd), som boede inde i baglandets landsbyer; mellem øernes søfartssamfund og det rene landbrugssamfund inde på fastlandet; mellem øerne indbyrdes; mellem danske, tyske og frisiske kulturområder osv.

Marskbonden i de relativt tyndt befolkede egne på fastlandet kunne f.eks. kombinere deres landbrug med udnyttelsen af væsentlige naturressourcer i baglandet – geesten. Disse udnyttelses- og driftsforhold skabte, sammen med gunstige *afsætnings-, transport- og markedsforhold* gennem århundreder, baggrund for områdets dominerende kvægavl. Marskbonden satsede derfor økonomisk set på en markedsorienteret landbrugsdrift. Anderledes forholdt det sig med udnyttelsen af de begrænsede naturressourcer på den isolerede klitø Rømø med en forholdsvis talrig befolkning. Her drev man et yderst

Fig. 3. Vadehavs bønder i græsset ved anløbsbroen i Kongsmark på øens østkyst ca. 1910. Alle fem drev lidt landbrug i kombination med et eller flere bierhverv, hvorfra de fik pengeindkomst. (Foto: Th. Voswinkel).

sparsomt landbrug, primært baseret på størst mulig grad af selvforsyningsøkonomi. Derfor var øbefolkningens livsvilkår i langt højere grad betinget af det omgivne vadehav og af søfarten.

I forhold til fastlandets geest- og marskbønder havde Rømø's ressourcegrundlag alt for ringe bærekraft i relation til den store ø-befolkning (1500–1600 beboere i 1700-tallet) og de forholdsvis mange små brugsenheder. Næringsgrundlaget måtte derfor nødvendigvis reguleres gennem »økologisk kompensation«⁵.

Det foregik ved befolkningens udnyttelse af øens, Vadehavets og Nordsøens mange »havvendte niches« i et omfattende kombinations-mønster, hvor søfarten indgik som den vigtigste økonomiske og kulturelle faktor. Det er også baggrunden for, at jeg har kaldt øboerne for *vadehavs bønder*.

Det enkelte husholds økonomi byggede først og fremmest på varierende grad af indslag fra landbrug og en bred vifte af niches, som grundlag for supplerende binæring, mens *søfarten*

gennem århundreder forblev øens hovederhverv og den vigtigste indtægtskilde for størstedelen af den mandlige befolkning.

Den specielle form for landbrug og udnyttelse af ressourcegrundlag, som vadehavsbonden udøvede, skal derfor ses på baggrund af en række hoved- og mellemfaser i øens historie. Først og fremmest en århundredlang dominerende søfartsperiode, som først ebbede ud med sejlskibenes afvikling og skibsfartens overgang til damp i slutningen af 1800-tallet.

Først omkring århundredskiftet, da der ikke længere fandtes andre indtægtsmuligheder for den stærkt reducerede befolkning, blev landbruget øens hovederhverv. Denne position holdt frem til omkr. 1960. Men allerede inden var en ny tid – «turistalderen» – begyndt at gøre sig gældende, efter at øen i 1948 havde fået dæmningsforbindelse til fastlandet. Samtidig var det gamle økologiske system ved at gå i opløsning.

Et lokalsamfunds økologiske tilpasning er ikke kun betinget af forholdet mellem befolkningsstørrelse, udbudet af naturressourcer samt tilgang til og udnyttelse af disse. Men i høj grad tillige af en række samspilsfaktorer på makroplanet i relation til det økologiske system lokalsamfundet indgår i: Et mønster af ressourceudnyttelse inden for en makro-økonomisk ramme, som grundlag for økologisk tilpasning og lokalsamfundets socio-økonomiske gruppering⁶.

Jeg ser således øbefolkningens økologiske tilpasning, livsvilkår og kultur i et historisk tidsperspektiv bestående af en række hovedfaser – domineret af søfarten – hvorunder de makrobetingede samspilsfaktorer i overvejende grad har betinget et erhvervsmønster, baseret på søfart i kombination med udnyttelse af de stedlige ressourcer og et bredt udbud af interne og eksterne niches, hvis tilgange desuden har været determinerende for øens socio-økonomiske struktur.

Rømø i øens højperiode 1700-tallets sidste halvdel

Kortet fig. 4, som er udtegnet efter Videnskabernes Selskabs konceptkort fra 1796, viser den uinddagede klitøes landskab og bebyggelsen i søfartstidens højperiode – Grønlandsfarten med hvalfangst i det nordlige Ishav, hvor Rømø var hjemsted for

Fig. 4. Landskab og bebyggelse udtegnet efter Videnskabernes Selskabs konceptkort 1796. Kortet viser øens arealudnyttelse: agerjord (hvidt), marsk (vandret skraueret) og klitheden med klitrækkerne (prikket). Sort firkant markerer gårde og sort prik huse. (Tegn. forf.).

det største antal kommandører fra øerne til den internationale hvalfangerflåde.

Der fandtes da 311 ejendomme, fordelt på (78) 1/4 gårde (firkant), hvoraf flertallet lå på Nørreland, og (233) 3/4 kådnersteder og -huse (prik), som især dominerede på Sønderland. Desuden fandtes to vindmøller.

Bebyggelsen og det opdyrkede land lå som en smal langstrakt stribe på østkysten i læ af klitryggen. Yderst mod vadehavet lå marsken med frugtbare græsenge, dominerende på

Nørreland. Den strækker sig langs kysten for i syd at ende i et større område. Marskområdet blev oversvømmet ved stormflod. Befolkningen levede i stadig kamp med naturkræfterne – havet og sandflugten.

Landbrugets driftsform udgjorde forskellige former for græsmarksbrug⁷. Omkring bebyggelsen lå agermarken, i klitheden små udmarker (skummede agre) og i marsken enge til høslet og græsning.

I 1600- og begyndelsen af 1700-tallet blev agermarkerne gentagne gange hjemsogt af sandflugt, hvilket vanskeliggjorde dyrkning af de magre sandjorde.

Omkring 1740 menes sandflugten at være dæmpet. De tilsandede marker blev møjsommeligt ryddet for sandet, bl.a. i Juvre, hvorom det hedder, at: »Dette arbejde er mest forrettet af Fruentimmerne... Ved Fruentimmernes stræbsomhed såvel som ved lykkelig Søfart af Mandfolkene er byen Tiid efter anden forbedret sig. De fleste holder Tienestepiger, og Koneerne er selv anfører.«⁸.

På Nørreland kom landbruget på fode efter sandflugten, mens det næppe var tilfældet på det langt tættere befolkede Sønderland, hvorom det videre hedder i kilderne: »Sønderland ... består for Størstedelen af høie Sandbjerge og næsten ubrugelig Land til Dyrkning, lidt Agerland har Boelsmændene mellem Sandbanker, hvor lidt Byg og nogen Sommerrug avles, saa haves ogsaa lidt England ved Stranden, samt Græsning på Ovren med Gjæs, Faar og Husmændenes Køer, men ofte overskylles dette Græs af det salte Vand, og bestaar af en kort, men Skikkelig god Græsart. Landet bestaar af 37 Bønder 1/2, 1/4 og 1/8 Gaarde og 159 Huusmænd, som alle, Bønderne iberegnet, ernære dem af Søfart, da ingen Bonde kan leve af sin Gaards Bedrivt, og Fruentimmerne drive Avlingen, samt ernære sig af Knipling«⁹.

Tidsbilledet er fra søfartstiden under den økonomiske højperiode i sidste halvdel af 1700-tallet, hvor indkomst fra hvalfangst tilfører øen stor kapital. I den periode opførtes hovedparten af øens grundmurede bygninger. Kvinderne forestod landbrugsdriften i mændenes fravær. Det gav et specielt kønsrollemønster, som også kendes fra lignende søfartssamfund, bl.a. Læsø¹⁰. Også gårdene gik i arv på kvindesiden.

Jorden blev drevet i fællesskab ved hjælp af sæsonarbejdere fra fastlandet. Rettighederne til udnyttelse af agerjorden og

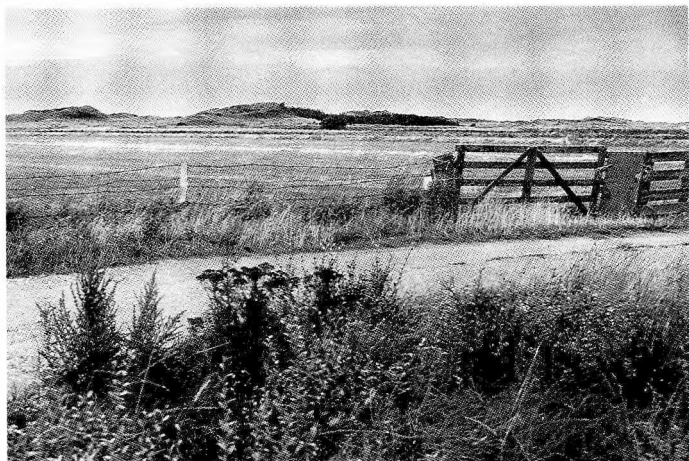

Fig. 5. Landsbyen Toftums udmarker vest for byen, afgrænset af en langstrakt klitrække. Herfra fløj flyvesandet ind over markerne, landsbyens tofter og agerjord, som begravedes under 1600–1700-tallets sandflugt. (Foto, forf. 1983).

udmarken tilhørte gårdmænd og kådnere. Endvidere havde kådnerstederne – med eller uden jord – andel i fællesgræsning i hede- og klitområderne. Fællesrettigheder omfattede også bjergning af brændsel – lyng, fladtørsv og indsamling af »kassen« (gødningsbrændsel).

Agerbruget spillede en underordnet rolle. Kornavl indskrænktes primært til selvforsyning af brødkorn, såsæd og lidt foderkorn – havre. Hovedvægten lå – via græsning og høslet – på husdyrhold med studeopdræt, får, geder og lidt malkekøer.

Nørreland havde de rigeste naturressourcer og største landsbyer med flest store gårde og relativt få kådnersteder og huse. Her fandtes også de største hushold og flest tjenestefolk.

På Sønderland var hovedparten af landbrugene sunket ned til et minimum. Til de talrige kådnersteder og skipperhuse hørte ofte lidt jord, som kvinderne drev, mens husstandsoverhovedet og de unge mænd sejlede. Her var ingen tjenestefolk. Det sparsomme udkomme suppleres i mange familier med

kvindernes bierhverv – knipling og senere sæsonarbejde på fastlandet.

Overgangen fra søfart til landbrug

Befolkningstilvækst og økonomisk udvikling i 1700-tallet medførte ændringer i øboernes sociale struktur, og forskellen mellem Nørre- og Sønderland blev gradvis større. Omkring 1800 nåede befolkningstallet sit højeste med ca. 1600 indbyggere.

Økonomisk nedgang først i 1800-tallet, søfartens omstilling fra hvalfangst til torskefiskeri og tilbagegang for sejlskibene – ved overgangen til dampskibsejlsads – medførte dels befolkningsnedgang, dels et mere differentieret erhvervsmønster på Sønderland. Modsat Nørreland, hvor man fra midten af 1800-tallet nu primært lagde sig efter landbruget.

De naturbetingede forskelle, kapital og ejendomsstruktur blev – sammen med en indre økonomisk/social forskydning – vigtige faktorer for variationen i de to områders fremtidige økologiske tilpasning og erhvervsudvikling.

Bolilmark ejerlag (Fig. 6) på Nørreland er et eksempel på grundmønstret i økologisk tilpasning og på en gårds jordtilliggende, som spændte over øens forskellige zoner, og hvis udnyttelse indgik i det økologiske system.

Byens ager og eng blev udskiftet 1838. Bjerge og strandgrønninger – hede- og klitarealer mellem byens agerjord og Nordsøen – udskiftedes 1854.

Landsbyens *bebyggelse* bestod af seks gårde og senere tre kådnersteder nord for byen.

Som det fremgår af oversigten over udnyttelsen af Rømø økologiske zoner (Fig. 7), blev *agertoften* delvis dyrket med korn, kartofler, her holdtes heste og småkreaturer i tøj. Man slog agerhø og samlede »kassen«.

I *klitheden* var anlagt små udmarker, omgivet af skærmende sandvolde – såkaldte *skummede agre* – der dyrkedes et år eller to, for herefter at ligge brak en årrække. Desuden fællesgræsning for kreaturer og får, som gik ude året rundt. Bjergning af lyng til brændsel, vejfyld og foder i mangel af hø. I

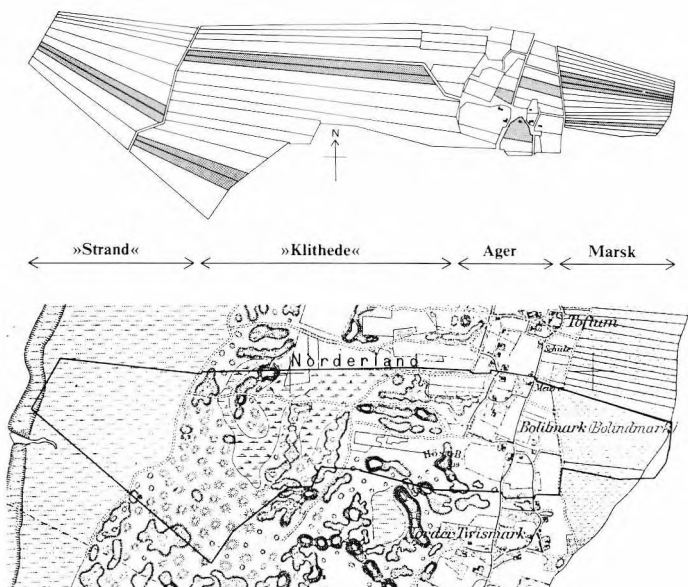

Fig. 6. Øverst udskiftningskort over Bolilmark bys jorde efter originalkort af H. P. Köster, kongelig landmåler i Hertugdømmet Slesvig. Byens ager og eng blev opmålt og udskiftet i 1838. Hede- og klithedezoner mellem byens agerjord og Nordsøen blev opmålt og udskiftet 1854. Kortet er gengivet sammmentegnet af forf.

En af gårdenes samlede jordtilliggende, der strækker sig over øens forskellige zoner, er markeret med raster.

I midten af det tyske 4 cm-kort fra 1879 med Bolilmark ejerlag indtegnet. Hovedparten af jorden ligger i klitheden. De opdyrkede områder mellem de store klitformationer vest for byens agerjord udgør – ligesom i dag – kun enkelte små sandmarker.

Nederst Rømøs landskabszoner (1986) med markering af det område kortudsnitene over Bolilmark dækker.

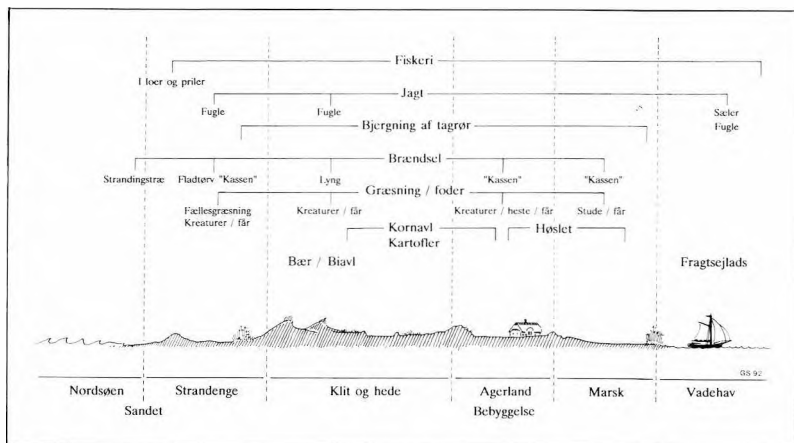

Fig. 7. Udnyttelsen af Rømøs økologiske zoner omkring 1900. (Tegn. forf.).

heden indsamledes bær, og lyngen gav honning til øens biavl. Jagt foregik i klitheden og på strandengene.

Stranden – strandengene – tjente som fælles græsning for køer og ungkreaturer. I engenes sumpområder og langs vadehavskysten voksede store skove af tagrør, som anvendtes til tagtækning.

Marskengene tjente til høslet samt eftergræsning for kreaturer og får – men først og fremmest opfedning af studene det sidste år inden salg til opkøbere fra fastlandet.

Vadehavet blev udnyttet af kådnerne til fiskeri og sæljagt. Desuden til fragtsejlads.

Nordsøen forsynede øen med strandingsgoods herunder brændselstræ.

Landbruget bliver hovederhvervet omkring 1900

Ved århundredskiftet blev landbruget øens hovederhverv. Fig. 8 viser fordelingen af befolkning, ejendomme og husholdsstørrelse i de tre kommuner i 1900. Der fandtes ca. 250 ejendomme (tilbagegang på 61 siden 1776), og en befolkning på ca. 950.

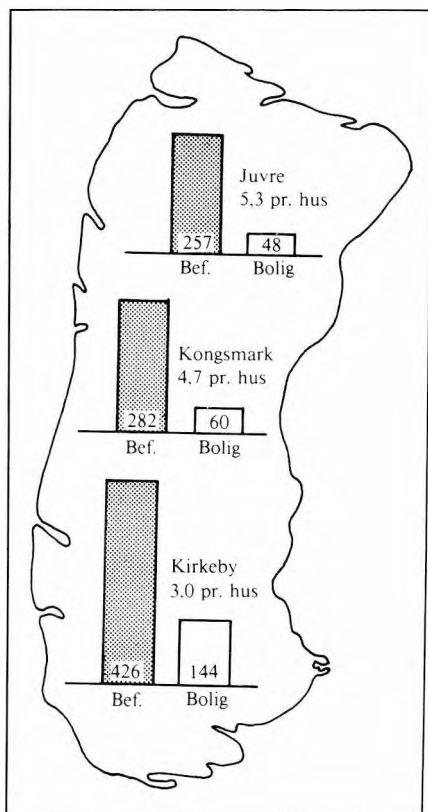

Fig. 8. Befolkningsstørrelse, antal beboelser samt husstandsstørrelse på Rømø i 1900. Samlet indbyggertal: 965, antal beboede ejendomme: 231 samt 21 tomme huse. (Tegn. forf.).

Agerbruget forbedredes gradvist, og kvægdriften – studeopdræt – øgedes stærkt og blev nu landbrugernes hovedindtægtskilde.

Et gennemgående træk er forskellen mellem Nørreland (store gårde) og Sønderland (kådnersteder og -huse) mht. befolkning og bebyggelse. Såvel bolig- som befolkningstal og husholdsstørrelse øgedes jo længere sydpå.

De forskellige kombinationer af landbrug og bierhverv var i høj grad sammenfaldende med den socio-økonomiske struktur, husholdets størrelse, ejendomsforhold, ressourcegrundlag og dets -udnyttelse¹¹.

På baggrund heraf kunne befolkningen ved århundredskiftet i hovedtræk opdeles i tre socio-økonomiske erhvervsgrupper:

1. *Gårdmænd på de større gårde* med stort hushold, hvor man udelukkende ernærede sig ved landbrug på grundlag af gårdens tilstrækkelige økonomiske afkast herfra. Hovedvægten lå på kvægdrift og får. Sekundær udnyttelse af naturressourcerne omfattede generelt kun brændsel. En enkelt kunne have indtægt fra hvervet som strandfoged.
2. *Gårdmænd på mindre gårde* hvor man ernærede sig af landbrug, men på grundlag af et mindre jordtilliggende – og tilsvarende reduceret husdyrhold – i kombination med et enkelt bierhverv, som primært gav supplerende pengeindkomst. F.eks. fragtkørsel, kørsel med mælk, ved redningsbåden, toldembudsmand eller strandfoged.
3. *Husmænd (kådnesteder eller -huse) med eller uden jord*, hvor indslaget af landbrug med et par køer, nogle får og geder, kun udgjorde en mindre del af husholdets flerstrengede næringsgrundlag, mens resten udgjorde forskellige bierhverv, hvoraf flere i reglen lå uden for den egentlige landbrugsdrift. F.eks. daglejarbejde, håndværk, søfart, forskellig servicearbejde osv.

I forhold til gårdene supplerede kådnestederne i betydeligt større omfang deres husholdsøkonomi via udnyttelse af en række marginale naturressourcer, som ikke direkte berørte landbruget:

I mangel af jord lejede f.eks. mange husmænd – da digerne senere var opført – nogle hundrede meter digeskråning til højbjergning. Andre slog hø langs grøftekanterne til det beskudne husdyrhold.

Udnyttelse af de marginale ressourcer foregik gennem det enkelte husholds investering af *arbejdskraft og ekspertise*, og primært ved hjælp af *enkel teknologi*. Dette udnyttelsesmønster var tillige indvævet i et netværk af symbiotiske relationer mellem gårdmænd og kådnere, som udførte daglejarbejde, håndværk, fragtsejlad og andre serviceydelser.

Der var tilsyneladende nært samspil mellem vadehavsbondens husholdning og de muligheder for udnyttelsen, som de forskellige nischer og det omgivne naturmiljø rummede. Men går vi tættere på de enkelte befolkningsgruppers næringsliv,

specielt under hensyntagen til faktorer som *kapital, ejendomsforhold* og *-størrelse* samt *rettighedsfordeling* i relation til naturgrundlaget, fremgår det tydeligt, at det enkelte brugs sammensatte husholdsøkonomi i stigende omfang byggede på udnyttelsen af marginale naturressourcer parallelt med tiltagende reducere af brugsstørrelse og indtægt fra landbruget: Størst grad af økologisk tilpasning finder vi derfor i relation til de lavest sociale og økonomiske samfundslag – blandt kådnerfamilierne.

En oversigt fra 1930'erne over 127 ejendomme med landbrug og bierhverv (Fig. 9) viser, at så godt som alle husstande på Sønderland havde ét eller flere bierhverv i modsætning til lidt under halvdelen på Nørreland. Det understreger bier-

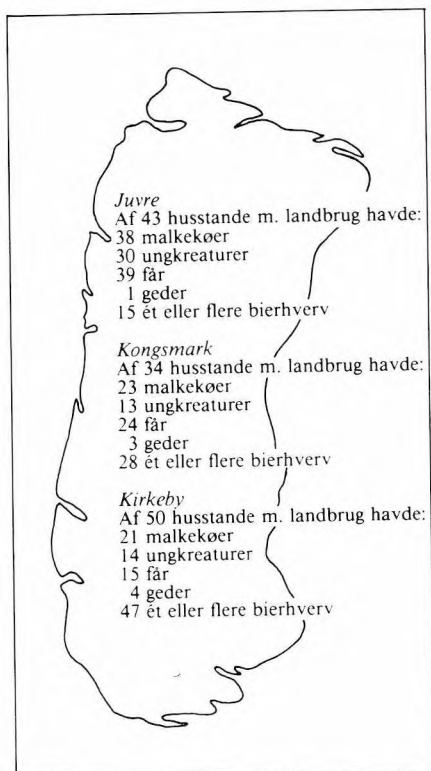

Fig. 9. Oversigt over 127 husstande med landbrug og bierhverv i 1930'erne samt fordeling af øens samlede husdyrhold på ejendommene i forhold til de tre forhenværende kommuner – Juvre, Kongsmark og Kirkeby. (Tegn. forf.).

hvervenes store betydning for erhvervsstrukturen på det »landbrugsfattige« Sønderland.

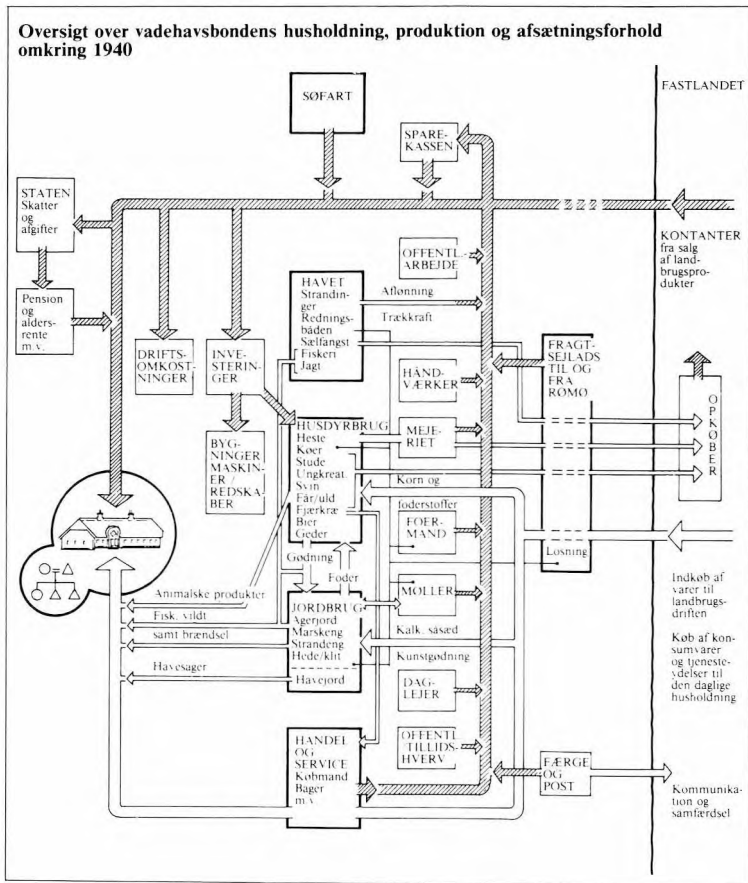

Fig. 10. Vadehavsbondens husholdning, produktion og afsætningsforhold omkring 1940. (Tegn. forf.).

Brugsstrukturen/ejendomsforhold i 1930'erne og 40'erne

Efter Genforeningen fulgte inddigningen af marsk- og strandenge i 1920'erne. Det betød sikring af jorden og en mindre arealøgning. Senere fulgte jordforbedring gennem afvanding og tilførsel af kalk til markerne, så driftsudbyttet blev øget.

Digebygning, plantering samt andet statsligt og kommunalt anlægsarbejde blev nye nischer for supplerende bierhverv til øens kådnere, hvor indslaget fra landbruget, i familiens daglige husholdning, i stigende omfang blev erstattet med pengeindkomst.

Frem til omkring 1940 eksisterede således stadig vadehavsøens »gamle« relativt komplekse erhvervsstruktur, hvor næringskombinationens hovedelementer var landbrug og en bred vifte af de forskelligartede bierhverv. Dette er søgt sammenfattet i fig. 10 – en oversigt over vadehavsbondens husholdning, produktion og afsætningsforhold.

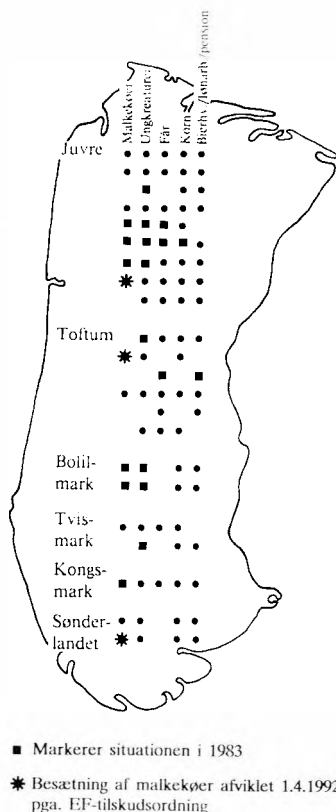
I løbet af 1940'erne satte de begyndende ændringer ind, såvel fysisk som strukturelt. På flere af de store og mindre brug satte man ind med opløjning af marskengene på Nørreland og strandenge på Sønderland. Som led i denne omlægningsproces, øgedes arealerne med korn, rodfrugter og græs i omdrift – kulturgræs.

I takt med nye erhvervs- og beskæftigelsesmuligheder reduceredes antallet af kådnersteder med næringskombination – landbrug/bierhverv – frem til 1948, hvor øen fik dæmningsforbindelse til fastlandet. Hermed blev isolationen brudt til en omverden i stærk industriel vækst.

Mens landbruget generelt ekspanderede på Nørreland var Sønderland præget af tilbagegang og afvikling.

Fra 1950'erne til begyndelsen af 80'erne afvikledes de resterende urentable brugsenheder, på linje med det øvrige danske landbrug. De nedlagte landbrugsejendomme blev primært til sommerhuse, mens den frigivne jord enten blev opkøbt eller tilfornægtet de resterende aktive landbrug.

Fig. 11. Oversigten viser Rømø landbrugsstruktur på de 21 aktive landbrug i 1992 og brugsstrukturen i 1983 og 1992 med de seneste års udvikling/afvikling. (Tegn. forf.).

Rømø's økologiske tilpasning i 1980'erne

Landbrugets erhvervsmæssige udnyttelse af naturressourcerne er i foråret 1992 koncentreret på 21 aktive brug fordelt på tre hovedkategorier med en- eller flerstrengt driftsstruktur. Driften er stadig overvejende baseret på øens righoldige græsressourcer, selv om kornavl er af betydning (Fig. 11)¹².

Fiskeriet, som blev industrialiseret efter anlæggelsen af en statshavn i 1964, spiller i dag en vis erhvervsmæssig rolle i udnyttelsen af de omliggende havressourcer.

Men ved indgangen til 1990'erne er der tre nye ressourcerhold, som i stigende grad aktualiseres på vadehavsoen:

1. På et stort antal husmandsbrug, hvor landbruget formelt er afviklet og nedlagt, er ejendommens landbrugspligt ikke blevet ophævet (i 1984 på i alt 39 ejendomme). Hvor jord

- ikke blev udnyttet eller bortforpagtet til aktive landbrug opstod fænomenet marginaljord, som er et aktuelt emne i dagens landbrugspolitik.
2. Et andet ressourceforhold er øgningen af de store statsejede arealer (»Regeringslandet« eller »Friheden«), som ligger uden for de private strandenge. Disse »stormenge« lejer de nuværende landbrug til græsning af ungkreaturer, på Nørreland også til fåregræsning. Fårene kan her gå fra de private strandenge under hegnet og længere ud på de stats-ejede arealer, for der at afgræsse engene. Det er en ideel udnyttelse af nye, sparsomme ressourcer. Men når efterårsstormene sætter ind og arealerne, også de private, oversvømmes, skal fårene forinden hentes hjem. Udnyttelsen kræver derfor, at fåreavleren bor i nærheden, har lokalkendskab og dagligt kan holde dyrene under opsyn.
 3. Et tredje forhold omfatter de dele af øens naturforekomster, som i 1980'erne blev omfattet af statens fredning. Arealer som stadig indgår delvis i landbrugsdriften, men tillige har status som rekreativt område og derfor primært udnyttes af et stigende antal turister og sommerhusfolk. Det er eksempler på de seneste, nye træk i beboernes økologiske tilpasning til ikke blot deres egen klitø, men måske i langt højere grad også i relation til omverdenen og makroplanet – til det europæiske fællesskab.

Men hvorefter alting er, så har Rømøboerne igennem århundreder til stadighed forstået nødvendigheden af at tilpasse sig de lokale naturressourcer, deres bærekraft og begrænsning i udnyttelsen. En lokal økologisk ballance i nøje samspil med det omgivne samfund og inden for givne makro-økonomiske rammer – regionalt, nationalt og internationalt.

Noter og henvisninger

1. For en introduktion til projektet se: Michael Lauenborg: Vadehavets kulturhistorie – et eksempel på et tværamtsligt museumsarbejde. I: Mark og Montre. Fra Sydvestjyske museer 1984, s. 104–110.

- Michael Lauenborg: Vadehavsprojektet – et tværmusealt samarbejde. I: Danske Museer 1990, s. 3–6.
2. Vadehavets kulturhistorie er publiceret i flg.:
 Marianne Zenius: Mandø i hundrede år. Esbjerg, 1983.
 Gunnar Solvang: Vadehavsbønder på Rømø. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede. Esbjerg, 1986.
 Niels Frederiksen: Sønderho. En skipperby i Vadehavet. Esbjerg, 1989.
 Nina Fabricius: Marsksognet Ballum – moderne udvikling og gammel kultur. I: Sønderjysk Månedsskrift. Nr. 5/1989, s.155–163.
 Horst Meesenburg: Bebyggelse ved marsk og vade. Bygd, 13. år, 3, 1982.
 3. I rækken af centrale arbejder med teoretisk/metodiske indgange til min undersøgelse henvises til:
 Åke Daun & Orvar Löfgren (red.): *Ekologi och kultur*. Kbh. 1971.
 Orvar Löfgren: *Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study and Ecological Adaption*. I: *Etnologia Scandinavica* 1976, s. 100–115.
 Bjarne Stoklund: *Ecological succession. Reflections on the Relations Between Man and Environment in Pre-industrial Denmark*. I: *Etnologia Scandinavica* 1976, s. 84–99.
 Orvar Löfgren: *Fångstmänd i industrisamhället. En halländsk kustbygds utveckling 1800–1970*. (Lund, 1978).
 4. Nærværende arbejde bygger på forfatterens undersøgelsesmateriale fra vadehavsprojektet og senere feltarbejde på øen.
 I foråret 1990 har dele af materialet desuden været fremlagt og diskuteret på en gæsteforelæsnings ved Institut for Etnologi på Oslo Universitet.
 For introduktion til Rømø-undersøgelsen se endvidere:
 Gunnar Solvang: Vadehavets kulturhistorie. Delprojekt: »Vadehavsbønder på Rømø«. I: *Folk og forskning*. Nr. 4, årgang 10, 1986. s. 49–54.
 Gunnar Solvang: Vadehavsbønder. Introduktion til Rømøs erhvervskultur fra sejlskibstid over landbrugstid til turistalder. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 10, 1986, s. 321–328.
 5. Med økologisk compensation menes de alternative økonomiske og eksistentielle muligheder en agrar lokalbefolkning i et givet geografisk område udnytter, såfremt naturressourcerne danner et utilstrækkelig næringsgrundlag i forhold til befolkningens størrelse.
 6. Löfgren definerer økotype som: »et mønster af ressourceekspløitering inden for en givet makro-økonomisk ramme«. Han fokuserer på måden hvorpå økologiske nischer er kombineret med peasant-hushold i produktions- og konsumtionsmønstre med ud-

gangspunkt i både økologi og økonomi inden for svensk peasant society i perioden 1800–1900 (Löfgren, 1976:101).

Jeg tager udgangspunkt i denne definition, men betragter desuden »vadehavsbonden« som en kultur-økologisk type i et bredere kontinuum af »typer« i et givet lokalsamfund bestående af en række socio-økonomiske grupper.

7. Se Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. Studier over dyrknings-systemer og agrarstruktur i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg, 1882, s. 219.
8. Jf. P. J. Manøe: »Relationer angaaende Juvre By paa Nørreland« (Solvang 1986:34).
9. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Nørre Jylland I. København, 1808, s. 211–12.
10. Bjarne Stoklund: Arbejde og kønsroller på Læsø – o. 1200–1900. Frederikshavn, 1988.
11. For sammenlignende eksempel vedrørende områdets socio-økonomiske struktur kan bl.a. henvises til: Orvar Löfgren: The Potato People. Household Economy and Family Patterns among the Rural Proletariat in Nineteenth Century Sweden. I: S. Åkerman, H. C. Johansen og D. Gaunt (red.): Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area. Odense, 1978, s.95–106.
12. Fra 1. april 1992 ophørte tre brug med at levere mælk ved at afhænde deres mælkekvote iht. til en EF-tilskudsordning (jf. Fig. 11). Et af brugene, der har den største besætning af malkekøer, vil de næste fem år få udbetalt 120.000 årligt i kompensation. Det pågældende brugs kobesætning sættes imidlertid ikke ud, men man går over til at holde såkaldte pattekalve.